

BULUDXAN XƏLİLOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATINDA ERMƏNİ
XİSLƏTİ**

BAKI – 2018

Elmi redaktor: *Hikmət Məmmədov (Babaoğlu),*
siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər: *Ağasən Bədəlzadə,*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nazim Mustafa,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət Mükafatı laureatı

BULUDXAN XƏLİLOV.

“Azərbaycan ədəbiyyatında erməni xisləti”. Bakı,
“Adiloğlu” 2018, 152 səh.

Kitabda Mirzə Fətəli Axundzadənin, Cəlil Məmmədqulu-
zadənin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının, Üzeyir Hacı-
bəylinin, Yusif Vəzir Cəmənəminlinin yaradıcılığı əsasında ermənilərin qorxaqlığı, ikiüzlülüüyü, böhtanı, müsəlmanları (azərbaycanlıları) əsas hədəf kimi götürmələri, milli ədavətin qızıqdırıcı və iştirakçısı olmaları, başqalarını təqlid etmələri və s. məsələlər şərh və təhlil olunur. Bundan başqa, erməni-müsəlman münasibəti, ermənilərin başqalarından istifadə etmələri, onların millətlərin arasına şeytan toxumu səpməsi, başqalarına yarımaq yolunda mincür oyundan çıxmaları, qonşu xalqlara xəyanət etmələri, hazırda yaşadıkları əraziyə gəlmə olmaları, həmişə “xristianlıq mərhəməti”ndən öz mənfəətləri nəminə istifadə etmələri və s. məsələlər bədii mətnə istinad olunmaqla erməniləri və onların psixologiyasını oxuculara təqdim edir.

İSBN 978-9952-25-106-7

© Adiloğlu, 2018

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında erməni məsələsi

Ermənilərin yüzbaşısı Ohanın qorxaqlığı və ikiüzlülüüyü...

Mirzə Fətəli Axundzadənin “Sərgüzəşti-mərdixəsis (Hacı Qara)” əsərində belə bir hadisə vəqə olur. Heydər bəy, Əsgər bəy, Hacı Qara, Səfər bəy Təbrizdən qaçaq mal alıb qayıdırlar. Onlar piyadalanıb Arazın qırağına yığışırlar. Dumanlı gecədir, ildırım çaxır, Araz isə qıjhaqı axır.

Təbrizdən qaçaq mal alıb qayıdan Heydər bəy, Əsgər bəy, Hacı Qara, Səfər bəy Araz çayından keçmək üçün çətinlik çəkirlər. Ona görə də Araz çayından keçmək qərarına belə razılaşırlar:

“Heydər bəy. Burdan indi keçmək olmaz. Gərək bir dörd verst aşağıda küy-qalmaqal salaq, kazaklar tamam aşağı ensinlər, sonra qayıdıb burdan keçək.

Əsgər bəy. A kişi, indi bu dumanda, çiskində kazaklar tamam dam altına yığışıblar. Arazın qırağında cin də tapılmaz, gəlmişkən keçək.

Heydər bəy. Heç vaxt olmaz! Mən Arazdan bu taya çox oğurluğa gəlmişəm; kazakların həmişə Arazın qırağında pusqusu olur.

Hacı Qara. Heydər bəy doğru deyir. Ehtiyatı əldən qoymamaq gərək! O deyən kimi edək.

Səfər bəy. Hacı'nın sözü doğrudur. Gedək, aşağıda küy salaq. Hacı, sən yüklərin yanında qal."

Bəylər dedikləri kimi də edirlər. Aşağıya gedirlər, səs-küy, qalmaqal qaldırırlar. Bu zaman kazaklar yaraqlı-əsbablı beş bir, üç bir aşağıya enirlər. Kazakların birisi səs-küyü yaradanların quldurlar olduğunu, digəri qaçaqlar olduğunu deyir. Bir azdan sakitlik yaranır. Bu sakitlikdən istifadə edərək bəylərin hamısı Araza tökülürlər. Arazın ortasında Hacı Qaranın atı büdrəyir. Hacı Qara atdan suya düşür, kənardan suya uzanan söyüd ağacının budağından ikiəlli yapışır və kömək istəyir: "Ay aman, Heydər bəy, Səfər bəy, Əsgər bəy, mənim dadıma yetişin, mən boğuldum!" deyir. Birtəhər Hacı Qaranı sudan qırağa çıxarırlar. Hacı Qara deyir: "Evin yıxılsın məni bu günə salan! Qapın çırpılsın məni dükanımdan avara qoyan!" Bu zaman Heydər bəy Hacı Qaraya müraciət edərək deyir: "Hacı, səfərdə adamın başına çox iş gələr, gərək darılmayaq! Söylənmək vaxtı deyil, indi üstümüzə tökülürlər. Tez gərək qıraqdan uzaqlaşaq, qamışlıqda gizlənək. Gecə yarısı adam yatan vaxtda yola düşək". Beləliklə, hamısı qıraqdan uzaqlaşmış gözdən itirlər. Onlar canlarını kazaklardan qurtarırlar. Kazakların başını qatıb istəklərinə nail olurlar. Amma bu tərəfdən ermənilərə ilişirlər. On nəfər yaraqlı-əsbablı ermənilər bu yan tərəfdən onlara yetişirlər. Müsəlmanın işi belədir, hara getsə, harda olsa, bir mərdimazar tapılacaq, o da çox vaxt erməni olacaq. İndi də kazaklardan yaxasını qurtaran

bəylər ermənilərlə qarşılaşırlar. Bu qarşılaşmada ermənilərin kimliyində, xislətində olan bəzi xarakterik xüsusiyyətlər açılır. Həmin xüsusiyyətlərdən biri budur ki, ermənilər məlumat toplayıb namərdlik etməyi bacarırlar. Burada da ermənilərin yüzbaşısı Ohan murova nişan verib Sərkisi, Karapeti, Qəhrəmanı istəmişdir. Həm də niyyəti bəxşeyiş əldə etmək, qaçaqçılığın mallarını xurcunlarınadək almaqdır. Odur ki, ermənilərin yüzbaşısı Ohan maraq və həvəslə, həm də inamla danışıq: "*Qoççum Sərkis, qoççum Karapet, qoççum Qəhrəman, siz mənim yanımda durun, qabaqda tüfənglərinizi hazır edin, mən havaxt deyərəm, o saatda atın, vurun! Mən sizi adbaad murova nişan verib istəmişəm, siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm. Ay qalan uşaqlar, siz bizim dalımızda olun, qorxmuyun. İnşallah bizi görən kimi yükləri töküüb qaçacaqlar. Qaçmasalar, əl açsalar, Allah bilir, hamısını xingəl kimi doğruyacağam!*" Ermənilərin yüzbaşısı Ohanın müsəlman qaçaqçılarından iştahası böyükdür. Həm də iştaha olan yerdə qaçaqçıların da, özünün də həmyerli olmalarını, qarabağlı olmalarını nəzərə almır, tərəfkeşlik etmir. Nəyə görə? Ona görə ki, ermənilər, o cümlədən Ohan tərəf saxlasa, ona kim qulluq verər? Ermənilərin qulluq vəzifə almaq xisləti həmişə belə olubdur. Sərkis "A yüzbaşı, yazıq deyillərmi? Hər necə olsa axır qarabağlıdır. Biz onların tərəfin saxlamasaq, kim saxlayacaq? Genə gərək bir zad özlərinə qoyaq qalsın; yoxsa bəd dua yiyəsi olluq" deyəndə Ohan cavab verir: "Olan, nə danışırsan, tərəf saxlamaq bizəmi düşübdür?"

Tərəf saxlasan, qarabağlılığını gözətləsən, bəd duadan qorxsan, qulluq yaraşdıra bilməzsən.”

Erməni yüzbaşısı Ohanın dəstəsi qaçaqçıları görəndə əvvəlki kimi ürəkli olurlar. Belə ki, Heydər bəyin “Yolu niyə kəsibsiniz? Çıxın yoldan!”, yaxud “A gədə, Əsgər bəy, Səfər bəy, niyə durubsunuz, niyə buları qırmırsınız? Vursanız bunları yıxılalar” sözlərindən sonra Ohan qorxuya düşür. Erməni bir az çətinə düşəndə qorxaqlığını boynuna alır. Ohanın Heydər bəyə dedikləri bunu təsdiq edir: “A balam, dəli olma! Bax, biz gedirik. Gəl yolunla düz çıx get. Allahı sevirsən, nahaq qan yiyəsi olma. Bizim sizlə işimiz yoxdur!” Heydər bəyin təkidli “Olmaz, qırışmal, öyünmə! Səni öldürməmiş qoymayacağam!” mövqeyi Ohanı daha da qorxaq bir vəziyyətə gətirir. Belə məqamlar da erməninin iç üzünün necə olduğunu açır. Əsərə müraciət edək:

“Ohan. A canım, mən qoçaqlıqdan ötrü demirdim ki, biz qırılacaq adam deyilik. Mən dediyim odur ki, bizi murov göndərüb, bizi öldürsəniz, murova nə cavab verərsiniz?”

Heydər bəy. Qırışmal, özümüz billik murova nə cavab verrik; sənənin nə borcundur soruşursan? Çıxın yoldan, yoxsa bu saatda hamınızı yarpaq kimi tökərəm!

Ohan. Çıxırıq, çıxırıq, darıxma, balam! Sarkis, Karapet, Qəhrəman, dönün, qayıdın, balam! Bulardan qan iyisi gəlir!”

Göründüyü kimi, Ohan qarşı tərəfin qətiyyətini görəndə tamam dəyişir və murova nə deyəcəyinə cavab axtarır. Həm də onları murov göndərdiyini, onların

heç bir günahı olmadığını yarımaq yolu ilə söyləyir. Erməni qorxaqlığını, ikiüzlülüynü təsdiq edən fakt kimi Ohanla Sərkis arasındakı söhbətə fikir verək:

“Sərkis. A yüzbaşı, bəs murova nə deyək?”

Ohan. Olan, nə deyəcəyik? Görmürsən bunlar quldurdular? Qaçaqçı belə olar? Qaçaqçı yarım ağaclıqdan qaraltı görəndə malın töküür, qaçır. Bular da bizi soymaq, qırmaq istirlər. Sarsaq köpək oğlu qasid, buları nahaq yerə qaçaqçı hesab edir, xəbər gətiribdir!”

İlk anda “... Mən sizi (Sərkis, Karapet, Qəhrəman–B.X.) adbaad murova nişan verib istəmişəm, siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm. Ay qalan uşaqlar, siz bizim dalımızda olun, qorxmuyun. İnşallah bizi görəndə kimi yükləri töküüb qaçacaqlar. Qaçmasalar, əl açsalar, Allah bilir, hamısını xingəl kimi doğrayacağam!” deyən, böyük-böyük danışan Ohan son anda qorxusundan geri çəkilir. Onun Sərkislə olan söhbəti bir daha erməni qorxaqlığını və erməni psixologiyasını açmağa bilirdi:

“Sərkis. A yüzbaşı, murov soruşsa ki, heç bir adama rast gəlmədinizmi, nə deyək?”

Ohan. Deyərik ki, heç qaçaqçıya rast gəlmədik!

Sərkis. Bəs deyəkmi quldura rast gəldik?”

Ohan. Balam, nə işimiz var? Deyərik: dəvə gördün, qığın görmədik.

Karapet. Xeyr, yüzbaşı, deyərik quldura rast gəldik, çox idilər, girişə bilmədik.

Ohan. Yaxşı, onu sonra fikir edərik, hələ gəl!”

Erməni həm nəfsindən əl çəkmək istəmir, həm də qaçarkən başından düşmüş papağını götürmək istəyir. Ancaq onun heç bir niyyəti baş tutmur. Qorxaqlıq istəyinin həyata keçməsinin də, yerə düşmüş papağın götürülməsinin də qarşısını alır. Bunların hamısı öz yerində... Yenə Ohanın ilk anda dedikləri ilə son anda dedikləri arasında erməni qorxaqlılığını və ikiüzlülü-yünü görürük. Belə ki, Sərkis Ohana “Hər necə olsa axır qarabağlıdırlar. Biz onların tərəfin saxlamasaq, kim saxlayacaq? Genə gərək bir zad özlərinə qoyaq qalsın; yoxsa bəd dua yiyəsi olluq” deyəndə Ohan belə cavab vermişdi: “Olan, nə danışsən, tərəf saxlamaq bizəmi düşübdür? Tərəf saxlasan, qarabağlılığını gö-zətləsən, bəd duadan qorxsan, qulluq yaraşdıra bil-məzsən”. Ancaq sonradan iş çətinləşəndə, bəylərin (Heydər bəyin, Əsgər bəyin və s.) müqavimətini gö-rəndə erməni qorxaqlığı yenə də üzə çıxır. Ohan öz əvvəl söylədiyi fikri təkzib edir. Deyilənləri əsərdəki bu parça təsdiq edir:

“Heydər bəy (dallarınca). Ey, atamın goru haqqı, əgər bizi gördüyünüzü bir yerdə deyərsiniz, xəbər ve-rərsiniz, sonra evinizin içində beşikdəki uşaqlarınıza-dək tamam gəlləm qırram! Özünüz bilin!

Ohan (uzaqdan). Olan, nə danışsən? Bir elli de-yilik, üz-üzə gəlmiyəcəyik? Nə işimiz var, xəbər verək? Sən elə bilirsən, biz sizin üstünüzdə gəlmişdik? Yalan-dan sizə sataşırıdık ki, bizi murov göndərib, görək siz nə deyirsiniz. Biz hadrutluyuq, gəlmişdik şahsevənlər-dən camış almağa, sövdəmiz baş tutmadı, qayıdıb ge-dirik.

Heydər bəy. Yaxşı, di gedin! (Heydər bəy qeyzlə ayağını yerə çırpıb) Tez-tez gedin!..”

Beləliklə, ermənilər qədəmlərin yeyin götürürlər, uzaqlaşdıq gözdən itirlər. Bunlar da öz yerində... Ancaq Ohanın bu fikirləri “Biz elli deyilik, üz-üzə gəlmiyə-cəyik?”, “Nə işimiz var, xəbər verək?”, “Sən elə bilirsən, biz sizin üstünüzdə gəlmişdik?”, “Yalandan sizə sataşırıdık ki, bizi murov göndərib, görək siz nə deyir-siniz” və s. erməni ikiüzlülü-yünü göstərir. İstənilən bir şəraitdə, vəziyyətdə ermənilərin tez dəyişdiyini təsdiq edir. Erməni kimliyini oxucuya çatdırır.

Əsərdə Hacı Qaranın dili ilə ermənilərin hiyləgər olduqları, nadürüstlükləri, başqalarını tovlayıb (kazak-ları) üstə gətirmələri tənqid olunur. Belə ki, ermənilər, daha doğrusu, yüzbaşı Ohanın dəstəsi qorxularından uzaqlaşdıq gözdən itdikdən sonra Hacı Qara ilə Heydər bəy arasında söhbət belə olur:

“Hacı Qara. A kişi, niyə erməniləri buraxdınız? Niyə qolların bağlayıb bu qamışlığa salmadınız?

Heydər bəy. Nədən ötrü, Hacı?

Hacı Qara. Ondan ötrü ki, gedib üstümüzdə kazak gətirməsinlər.

Heydər bəy. Camış alanın nəyinə lazımdır ki, gedib özünə zəhmət verə, üstümüzdə kazak gətirə?

Hacı Qara. Sən bilmirsən, şəksiz, bular camış alan deyillər! Oların sözünə necə inanmaq olar? Eşitmədin, Səfər bəy deyirdi ki, buların yüz hiyləsi olur?

Heydər bəy. Hacı, mən zəmin ki, bu səfərdə bular-dan sənə heç bir xəta yetişməsin.

Hacı Qara. Olan, nə danışırısan? Məgər elə bu səfərdir? Gərək belə adamların bir neçəsinə tənbiş oluna ki, qaçaqçının qabağına çıxmayalar. ...Çifayda, mən sənə arxayın oldum, dalda durdum, yoxsa bulara zərbi-dəstimi göstərib, bu nadürüstdən gələcəyinə yolları təmizlərdim!” Hacı Qara “... bu nadürüstdən gələcəyinə yolları təmizlərdim!” deyəndə fakt olaraq yüzbaşı Ohanı və onun Sərkiz, Karapet və digər qaravullarını nəzərdə tutur.

Ermənilərin əlindən dincəlmək olmur...

Hadisə Xonaşın dərəsində vəqə olur. Aydınlıq gecədə bir erməni piyada, biri isə eşşəyin üstündə gəlirlər. Ermənilərdən biri Arakel, o biri isə Mkrtiçdir. Arakel güman edir ki, bu il səksən çuval taxılı ola bilərlər. Mkrtiç isə deyir ki, Allahın köməyi ilə olar, keçən illərin də əvəzi çıxar. Keçən üç ildə taxılı çəyirtkə yediyindən taxıl olmamış, onlar köhnə zamandan quyularda qalan taxılların hesabına dolanmışlar. Elə bu dəmdə at tappılısı gəlir. Qabaqda Hacı Qara və Kərəməli görünür. Hacı Qara erməniləri qabaqlayır. Əsərdən bir parça:

“Hacı Qara. Yaxşı, otur irəli! (Ermənilərlə qabaqlaşmış əlində tüfəng). Ay adam, kimsiniz? Dinin, yoxsa vurdum!”

Mkrtiç. A canım, niyə vurursan? Biz ki, sənə yamanlıq eləmirik? Yoldan gedirik!”

Hacı Qara. Yava-yava danışma! Yoldan çox adam gedir. Doğrusun de görüm, kimsiniz? Bu gecə vaxtı burda niyə görürsünüz?”

Mkrtiç. Tuğluyuq, getmişdik çöldə taxılıımızı biçirdik. Biçib qurtarıb evimizə qayıdırıq.

Hacı Qara. Bu sözlər ilə məni aldada bilməzsəniz. Mən siz deyənlərdən deyiləm. Mən bilirəm ki, siz kimsiniz! Ta mən sizin ikinizi də şil-küt etməsəm, ölkə sizin əlinizdən dincəlməz, gəlib-gedənlər sizin əlinizdən qurtarmaz!” Maraqlıdır ki, Hacı Qara bilirmi ki, onlarla qarşılaşan bu iki nəfər ermənidir? Bəlkə də bilir. Axı bu əraziləri Hacı Qara yaxşı tanıyır, bilir ki, burada kimlər yaşayır, nə ilə məşğul olurlar. Ancaq bununla belə, bilsə də, bilməsə də Hacı Qaranın “Mən bilirəm ki, siz kimsiniz! Ta mən sizin ikinizi də şil-küt etməsəm, ölkə sizin əlinizdən dincəlməz, gəlib-gedənlər sizin əlinizdən qurtarmaz!” deməsini təsadüfi saymaq olmaz. Sövdəgər bir adam, yəni Hacı Qara bu qədər də sadələhv danışmaz. O bilir ki, nə danışır. O bilir ki, onların qarşılaşdığı bu iki nəfər ermənidir. O bilir ki, bu ərazilərdə murova xidmət edən, ona xəbər çatdıran ermənilərdir. Bundan başqa, ermənilərin əksəriyyəti Azərbaycan dilində danışanda onların erməni olduqlarını hiss etməmək olmur. Ola bilməz ki, Hacı Qara bu iki erməni ilə qarşılaşanda onların danışdığından erməni olduqlarını hiss etməsin, duymasın. Bəlkə ona görə də Hacı Qara bu iki erməniyə inana bilmir. Yəni qorxur ki, onlar murovun adamları olsun. Bu mənada Mkrtiç “Pərvərdigara, bu nə iş idi düşdük? A canım, irəli qoymursan ömək, bəs qoy geri qayıdıb, başqa yol tapıb gedək” deyəndə Hacı Qara bir az da cəsarətlənərək “Heç vaxt olmaz! Ayaq tərpedə bilməzsəniz, fikriniz odur ki, gedib murova xəbər verəsiniz, özü gəlib mə-

nim üstümə tökülə? Allah qoysa, sizin ölüm xəbəriniz murova çatar! Bundan sonra qalan yoldaşlarına ibrət olar!” söyləyir.

Hacı Qara onlarla qarşılaşan iki nəfərin (Mkrtiç və Arakelin) erməni olduğunu yaxşı bilir. Çox güman ki, Hacı Qara “Mən sizin tamam hiylələrinizdən xəbər daram! Əgər siz dürüst adam olsaydınız, bu gecə vaxtı bu yolda görülməzdiniz. Sizin fikriniz həmişə xalqa zərər yetirməkdir, xalqın evin yıxmaqdır” deyəndə də bilir ki, kimə nə deyir və onların milliyyəti kimdir. Əsərdə həmin iki ermənidən biri olan Mkrtiçin özü də müsəlman obalarına taxıl borc verdiklərini söyləyəndə istər-istəməz erməni olduqlarını təsdiq edirlər. Əsərdə bu məqama diqqət yetirək:

“Mkrtiç. Heç mən də başa düşmürəm. Dinmə, görüm nə danışır. (Hacı Qaraya mütəvəccəh olub). Qardaş, biz kimin malına tamah eləmişik. Biz bir əkinçi xalqıq. Allaha şükür, padşaha xərac da, töycü də veririk. Biyara gedirik. Bacardıqca xalqa da xeyrimiz dəyir. Bu qış bahalıqda tamam qonşu müsəlman obalarına taxıl borc verdik ki, aclarından qırılmasınlar. Əgər bu zamanadək Tuğlu bir adamın bir quruşunu yeyibsə, bizim qanımız sənə halaldır!

Hacı Qara. Sizin qanınız çoxdan halaldır. Amma bu zamanadək tökən olmuyub. İndi sizi əcəl çəkə-çəkə mənə düçar edibdir. Özgəyə quyu qazan özü düşər. Çox adamların evin yıxıbsınız. İndi cəzanıza yetişərsiniz! Yaraqlarınızı salın, yoxsa, vallah, tufəngi bu saatda ürəyinizin başına boşaldaram!”

Bu bədii parçadan göründüyü kimi, Mkrtiç müsəlmanlara borc taxıl verdiklərini, tuğlu olduqlarını etiraf etməklə qarşılıqları çıxanların (Hacı Qaragilin) müsəlman olduqlarını, eyni zamanda Hacı Qara qarşılıqları çıxanların (Mkrtiç və Arakelin) erməni olduqlarını bilir. Tərəflərin hər ikisi bir-birinə məlum olduğu üçün Mkrtiç “A canım, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu bizim başımıza gətirirsən?” deyəndə Hacı Qaranın “Mən sizi hesab edirəm quldura, yol kəsənə, xalqın evini yıxana, zalıma, müftəxora, dar ağacına layiq olana!” söyləməsi sanki onun ürəyindən tikan çıxarır. Hacı Qara ilə Mkrtiç arasındakı çox çək-çevirdən sonra hadisə yerinə murov və Xəlil yüzbaşı gəlib çıxırlar. Onların hər ikisini naçalnikin yanına gətirirlər, burada silist etmək istəyirlər.

Ohan yüzbaşı böhtan atır...

Heydər bəy alaçıqında oturubdur. Bir gün əvvəl toy edib gətirdiyi Sona xanımla söhbət edir. Birdən qışqırıq qopur, murov və naçalnik adamları ilə alaçıqı çevirirlər. Naçalnik Heydər bəyə deyir ki, siz on gün bundan əvvəl Arazdan bir az yuxarı Əylis ermənilərini soyub, ipəklərini alıbsınız. Ona görə də bu hadisəni boynuna götür və yoldaşlarını nişan ver. Heydər bəy deyir ki, mən bir adamı da soymamışam. Bu zaman Ohan yüzbaşını çağırırlar. O dəstəsi ilə gəlir və Heydər bəyin üzünə durur. Əsərdən bir parça:

“Naçalnik. Ohan yüzbaşı, bu idimi sizə rast gələn?

Heydər bəy. Naçalnik, hər belə mujik sözünə etibar edib məni bədbəxt etməyin!

Ohan. Başına dönüm, mən hərgiz mujik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyüklərinə qulluq edirəm. İyirmi rizaməndlik kağızım var. Keçən il mənə gümüş medal yazmışdılar! Alın bu kağızları bir oxuyun, görün! (Kağızları göstərir).

Naçalnik. Hələ mənə sənin qulluqlarını bilməyə vaxt yoxdur. Gördüyün işi söylə!

Ohan. Başına dönüm, mənim bəylik üçün şəhadətnaməm var! Alın, oxuyun! (Şəhadətnaməsini cibindən çıxarıb uzadır naçalnikə).

Naçalnik. Olan, sözünü de, nəcabətini isbat elmək qoy sonraya qalsın!

Heydər bəy. Naçalnik, bu şəhadətnamələrin yüzü bir pula dəyməz. Zətində şübhə olanlar öz nəsəbləri üçün şəhadətnamə qayırdarlar.

Ohan. Bu sözü naçalnik hüzurunda deməyib, bir özgə yerdə mənə desəydin, bu tüfəng ilə sənə cavab verərdim! (Əlin uzadır tüfənginə, sonra naçalnikə mütəveceh olub). Başına dönüm, mən bu axırıncı nüfus dəftərində bəy yazılmışam. İndi bu mənim bəyliyi istir batırsın. Haqq elə mən bədbəxt olmuyum.

Naçalnik. Bu saatda buyurram sənə əlli çubuq vururlar. Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən! Səndən mən soruşuram ki, bu idimi sizə rast gələn?

Ohan. Bəli, başına dönüm, bu idi bizim üstümüzə yoldaşları ilə tüfəng və qılınc çəkən! İyirmi yaraqlı-əsbablı atlı idilər. Biz ancaq on adam idik. Əgər bizdən ötüblər, gedib Əylis ermənilərini soyublar.

Heydər bəy. Naçalnik, tamam danışdığı sözlər böhtandır!”

Məndən göründüyü kimi, Ohan yüzbaşı öz böhtanını təsdiq etmək üçün iyirmi ildir böyüklərə xidmət etməsindən, ona xidmətinə görə keçən il gümüş medal yazılmasından, bəylik şəhadətnaməsi almasından, əsil-nəcabətini isbat etməkdən dəm vurur. Bununla murov və naçalnikə sübut etmək istəyir ki, ona inansınlar. Ancaq uzun mübahisə və münaqişədən sonra əsl həqiqəti naçalnikə və murova Heydər bəy açıb deyir. Ohan yüzbaşının böhtan və yalan söylədiyi məlum olur. Əsərə müraciət edək:

“Heydər bəy. Naçalnik, bir ərzim var.

Naçalnik. De görüm.

Heydər bəy. Qulluğunuzda çox-çox müqəssirəm, amma təqsirimi boynuma götürürəm. Bu kişini (yəni Hacı Qaranı – B.X.) mən iki yoldaşım ilə qaçaq malı gətirməyə aparmışdım. Bu tutulan onun nökdir (yəni Kərəməli Hacı Qaranın nökdir – B.X.). Çün bu çox xəsis olduğu üçün malı tutulduğundan ötrü özündən getdi (Hacı Qara malı tutulduğunu başa düşəndə naçalnikin yanında özündən gedir – B.X.) Erməniləri də malının qorxusundan yolda əyləmiş imiş.

Naçalnik (Heydər bəyə). Mətləb məlum oldu. Bəs yoldaşların kim idi?

Heydər bəy. Əsgər bəy, Səfər bəy.

Naçalnik (murova). Oları çağirt, gətirt.

Murov. Bu saatda.

Naçalnik (Heydər bəyə). Bəs niyə utanmadın, dedin ki, Ohan yalan danışır?

Heydər bəy. Ohan həqiqətdə yalan danışdı, naçalnik! Ondan ötrü ki, biz hamı bir yerdə altı adam idik, qaçaq mal gətirirdik. Dörd yükümüz var idi. Bulara rast gəlib, qorxudub qovduq, çıxıb gəldik. Sənin başın üçün, Əylis ermənilərinin soyulmağından bizim xəbərimiz yoxdur!

Bu halda bir yasavul Əsgər bəyi, Səfər bəyi gətirir.

Naçalnik. Heydər bəy, yoldaşların bulardımı?

Heydər bəy. Bəli, bulardır!

Naçalnik. Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qaravulların üstünə qılinc və tufəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib qalaya aparam.

Heydər bəy. İxtiyar sənindir, naçalnik!”

Beləliklə, Ohan yüzbaşının böhtanı ilə Heydər bəyi də, Əsgər bəyi də, Səfər bəyi də, Hacı Qaranı da, Kərəməlini də tutmalı idilər. Ancaq Heydər bəyin səmimi etirafı və “Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanım ilə Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında yuyam” deməsi, eləcə də Əsgər bəyin “Naçalnik, biz də düşmən qabağında qılinc çalmağa hazırıq” söyləməsi onların hər birinə zəmin verilməyə imkan yaradır.

Hacı Qara düz deyirmiş...

Heydər bəy, Əsgər bəy, Səfər bəy, Hacı Qara Ohan yüzbaşının dəstəsi ilə qarşılaşanda uzun çək-çevirdən sonra ermənilər uzaqlaşdı və gözdən itəndə Hacı Qara ilə bəylər arasında belə bir dialoq olmuşdu. Həmin dialoqu bir daha xatırlatmalı oluruq:

“Hacı Qara. A kişi, niyə erməniləri buraxdınız? Niyə qolların bağlayıb bu qamışlığa salmadınız?

Heydər bəy. Nədən ötrü, Hacı?

Hacı Qara. Ondan ötrü ki, gedib üstümüzdə kazak gətirməsinlər.

Heydər bəy. Camış alanın nəyinə lazımdır ki, gedib özünə zəhmət verə, üstümüzdə kazak gətirə?

Hacı Qara. Sən bilmirsən, şəksiz, bular camış alan deyillər! Oların sözünə necə inanmaq olar? Eşitmədin, Səfər bəy deyirdi ki, buların yüz hiyləsi olur?” Məhz həmin hiylələrdən biridir ki, Ohan yüzbaşı böhtan ataraq deyir ki, “...Elə ki, bizdən ötüblər, gedib Əylis ermənilərini soyublar”. Bunun müqabilində Heydər bəy deyir: “Naçalnik, tamam danışdığı sözlər böhtandır!”

Beləliklə, Heydər bəyin simasında əsərdəki bəylərin hamısı səmimidir və pis-yaxşı nə baş verirsə, hamısının içərisində bir səmimiyyət, olduğu kimi görünmək, göründüyü kimi olmaq var. Hacı Qaranın simasında xəsisliklə yanaşı (hətta əsərin sonunda naçalnikə “Başına dönüm, naçalnik, murovun yasavulları mənə tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardılar, buyur versinlər” deməsi bir daha bunu təsdiq edir), düz danışması, daha doğrusu, düşüncələrinin düz olması

faktı göz qabağındadır. Axı həm də bu Hacı Qara hacıdır, o, hacılığı sonra qazansa da, əsl adı Qaradır. Qara sözü də “böyük” mənasındadır. Bu mənada Hacı Qara obrazına yalnız xəsis kimi yanaşmaq birtərəflidir, hərtərəfli deyildir. Ancaq Ohan yüzbaşının (yəni erməninin) isə böhtançı, bu yolla vilayət böyüklərinə qulluq göstərmələri və bunun müqabilində özləri üçün saxta şəhadətnamə, gümüş medal və s. yazdırmaları tənqid olunur.

Hacı Qara ayıq adamdır. O, Ağcabədi kəndində bazarın bir küncündə tikilmiş dükanında bikef oturur. Bikef olmasının səbəbi odur ki, üç aydır Qaladan (Şuşadan) şilə alıbdir. Ancaq gətirdiyi gündən ondan heç beş top satmamışdır. Fikirləşir ki, belə gedişlə heç bir ilə də bunları satıb qurtara bilməyəcəkdir. O deyir: *“Zalım oğlu, yüz yol Qurana, Peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır. Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün indi üç ay olubdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni, şəksiz, öldürəcək”*. Deməli, Hacı Qaranın alverdə Qurana, Peyğəmbərə and içənlərə inanması təbiidir. Axı o hacıdır. *“Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni, şəksiz, öldürəcək”* deməsi də məqbuldur. Ona görə ki, o, sövdəgərdir. Qəpiyinin də, quruşunun da qədrini bilir. Belə olmasa, o, sövdəgər ola bilməz.

Hacı Qara ağıllı, tədbirli adamdır. O bir şahı qazanmasa, heç bir qəpik də xərcləməz. Pulunun qədrini bilir, hara gəldi pul xərcləmir. Başqa sözlə, Hacı Qara

bədxərc deyil. Hətta Xudaverdi ona deyəndə ki, bir sureyi-cümə oxuyub, istəyir Hacı Qaranın atasının adına tapşırınsın, əvəzində bir abbası alsın. Onda Hacı Qara deyir: *“Necə? Nə danışırısan, dəli olubsan?.. Mən həmişə özüm atama quran oxuram. Pul ilə mən ömrümdə quran oxutduğum yoxdur!.. Bu kasad bazarda mənim bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahu sevirsən, dükanın qabağın kəsmə, müştəri gəlir”*.

Hacı Qaranın başını Heydər bəy, Əsgər bəy bişirəndə, yəni Arazın o tayına alver etmək üçün aparanda öz qoçaqlıqlarından, xüsusilə Qarabağda Heydər bəyin ad çıxarmasından danışanda o deyir: *“Bu zəmanədə çox qoçaqlıqdan isə ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır”*. Hacı Qara ilə Heydər bəyin, Əsgər bəyin və ümumiyyətlə, bu qəbildən olan bəylərin fərqi var. Onlar sözün həqiqi mənasında quru bəylərdir. Məsələn, Əsgər bəyin dediyi bu fikirdə hər şey təsdiq olunur: *“Əlbəttə, bizim Araz aşığıımızdandır, Kür topuğumuzdan! Heydər bəy ki, bizim yanımızda ola, qaravul, yasavul bizə nə eyliyə bilər!”* Bu, boğazdanyuxarı boş danışığıdan başqa bir şey deyil. Ancaq bu cür quru bəylərlə müqayisədə Hacı Qaranın pulu, qızılı var. O, pulunun, qızılının fayda verməsini, artmasını istəyir. Başqa sözlə, pulundan, qızılından fayda götürmək fikrindədir.

Hacı Qaranın arvadı ondan hara gedəcəyini soruşur. Hacı Qara isə demək istəmir. Əsərdən həmin parça:

“Tükəz. De görüm, hara gedirsən?”

Hacı Qara. Cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən? Nə istirsən məndən?

Tükəz. Kaş cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydın! O günü görərəmmi toy-bayram edəm? Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara. Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tuği-lənət olub keçibsən mənim boğazıma! Mən ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm, bir kimsəyə bir zərər yetirməmişəm! Mən niyə murdar oluram?” Doğrudan da Hacı Qara ömründə bir kimsəni incitməyib, bir kimsəyə zərər verməyibdir. Hacı Qaranın murdarlığını arvadı Tükəz belə xarakterizə edir: *“Ondan ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə əyalına rəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağın doyunca çörək yeyər”.*

Hacı Qara bəylərdən fərqli olaraq iş adamıdır, işgüzdür, işinin üstündə möhkəm dayanan sövdəgərdir. Onun bəylərlə qaçaq mal almağa getməsi də iş adamı olmasından, işgüzarlığından, işinin üstündə möhkəm dayanmasından irəli gəlir. Hacı Qaranın daha çox qazanmaq istəyidə, bununla əlaqədardır. Bütün qüsurları ilə belə, Hacı Qara Heydər bəydən də, Əsgər bəydən də, Səfər bəydən də fərqli bir adamdır. Əməli ilə də onlardan konrekdir, sözünün sahibidir. Əsgər bəy ona deyəndə ki, qaçaq mal almağa getməyə hazırsanmı? O deyir: *“Bəli başına dönüm, hazıram! Pulları da, budur, ayırmışam; amma Hacı ağrını alsın, üç yüz qızılı mən özüm Təbrizdə gözünüzün qabağında çaya, parçaya verrəm, əlinizə tapşırım, gətirərsiniz!”*

Mirzə Fətəli Axundzadə bunu elə-belə deməzdi...

“Aldanmış kəvakib (Hekayəti – Yusif Şah)” əsərində münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin qibleyi-aləmin ziyarətinə bir vacib işdən ötrü girir. Məlum olur ki, novruzdan beş on gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə toqquşması hadisəsi baş verəcəkdir. Şah yarım saat fikrə getdikdən sonra xacə Mübarəki hüzuruna çağırıldı. Ona dedi ki, bu saat vəzir Mirzə Möhsünü, Sərdar Zaman xanı, müstövfi Mirzə Yəhyanı və mollabaşı Axund Səmədi hüzuruna çağırınsın. Xacə tapşırığı yerinə yetirir. Bir azdan sonra çağırılan şəxslər Şahın hüzurunda olurlar. Şah onları çağırmasının səbəbini anladıqdan sonra deyir ki, bir tədbir görsünlər. Baş vermiş hadisəni dəf etmək üçün vəzir Mirzə Möhsün, Sərdar Zaman xan, müstövfi Mirzə Yəhya və mollabaşı Axund Səməd Şahın hüzurunda bir-bir danışmağa başlayırlar. Danışmaq növbəsi mollabaşı Axund Səmədə çatanda o belə bir fikir söyləyir: *“Qibleyi-aləmin pedəri-büzürgüvarları zamanında mənəbi-mollabaşılığa sərəfraz olduğumda nisfi-İran, hətta payitəxtin yarısı dəxi sünni məzhəb idi. Əvvələn, məvaizi-həsənə və saniyə, təxvifati-kəsirə səbəbilə tamam sünni məzhəbləri rahi-rasti-məzhəbi-isna əşəriyyəyə hidayət etmişəm.*

İndi Allahın kərəmindən səfheyi-İranda beş-altı nəfərdən ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İran xalqından dəxi kəməli-rizaməndliyim var ki, bəməcərrədi-təklif qədimi ata və babalarının məzhəblərindən əl çəkib hidayətə rağib oldular.

Hətta mən istədim ki, cühudlara və ermənilərə dəxi əl qatıb oları da şiə məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənalər məsləhət görmədilər ki, lüzumi yoxdur. Çünki hər torpaqda cühuddan və ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir". Mollabaşı Axund Səmədin bu dediklərindən sual doğuran məqamlar var. Birincisi, mollabaşı Axund Səməd niyə cühudları və erməniləri şiə məzhəbinə döndərmək istəyir? Bəziləri nə üçün cühudların və ermənilərin şiə məzhəbinə dönməsini istəməmişlər? Bizim torpağımızda cühudların və ermənilərin bir az olmaları nə üçün məsləhətdir? Bu sualların cavabı müxtəlif ola bilər. Bəlkə də cühudların və ermənilərin şiə məzhəbinə döndərilməsi daha böyük fəsadlar törədə bilər. Belə ki, onlar şiə məzhəbi altında öz milli maraqlarına daha rahat xidmət edə bilərlər. Dindən (şiə məzhəbindən) istifadə etməklə istədikləri işi daha rahat görə bilərlər. Ancaq bununla belə, dini məzhəbi dəyişmək cühudların, ermənilərin milli kimliyini dəyişmək deyildir. Onlar şiə məzhəbindən yararlanaraq, dini baxımdan qaynayıb qarışaraq cühud və erməni xislətini gizlətməyəcəklər. Bu cür xislətlərini həyata keçirmək daha rahat olacaqdır. Bəlkə də ona görə bəziləri cühudların və ermənilərin şiə məzhəbinə döndərilməsini məsləhət bilməyiblər. Bu məsələni M.F.Axundzadə mollabaşı Axund Səmədin dili ilə elə-belə deməmiş, nə dediyinin mahiyyətini dərinədən dərk etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında erməni məsələsi

Erməni ilə müsəlmanın nə alveri?..

Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində belə bir yer var. Xudayar bəy qazının yanına gəlir və ona deyir: *"Qazı ağa, sözüün əsli budur ki, bizim Danabaş kəndində bir dul övrət var. Mənim çoxdandır fikrimdədi onu siğə eləyim; amma övrət gəlmir. Bilmirəm ürküdürlər, ya nədi. Deyir getməyəm ki, getməyəm. İndi qalmışam belə. Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu idi ki, bu ərzimi sizə yetirəm, görüm siz nə buyurursunuz. Bu əmrə bəlkə bir çarə tapasınız*". Xudayar bəy qazıya onu da deyir ki, əgər o bir kəllə rus qəndi istəsə, on bir kəllə qənd gətirəcəkdir. Qazı da elə-belə adam deyil, yaşlı adamdır. Onun həştad və bəlkə də bundan artıq yaşı olar. Özünün dediyinə görə insanları simasından tanıya bilir. Bu işdə ona təcrübəsi də kömək edir. Xudayar bəyin istəyini həyata keçirmək üçün ona heç on bir kəllə qənd lazım deyil. Xudayar bəy ona iki kəllə qənd gətirsə, birini doğrayıb füqəralara ağız şirinliyi kimi paylayar, bir kəllə rus qəndi isə onun özünə qalar. Qazının Xudayar bəydən başqa heç bir təmənnası yox-

dur. Olsa-olsa qəndin yanında bir girvənkə çay gətirsə, ona da sözü olmaz. Həm də gərək Xudayar bəy qəndi, çayı gətirəndən sonra gedib üç-dörd nəfər kənd əhlindən də qazının yanına gətirsin. Qazının Xudayar bəyə iki vəsiyyəti var: “Əvvəla budur ki, qənd-çaya, söz yox, pul verəcəksən. O pulları sən çöldən tapmısan ki... Əlbəttə alınının tər ilə qazanmışsan. Pəs çünki belədi, bəri səy elə, yaxşı mal al. Zəmanə indi çox xarab olub, adamı əlüstü tovluyurlar. Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Prodski deyirlər. Səy elə haman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olar-olsun”. Ay qazı, Xudayar bəyə olan bu vəsiyyətin adamı narahat edir. Narahat edir o mənada ki, qəndin yaxşısı deyəndə nəyi nəzərdə tutursan? Qəndin pisi də olur? Əgər olursa, yaxşı ilə pisin fərqi ni nədə görürsən? Bu yazıq Xudayar bəyi yaxşı qənd almaq üçün niyə Karapet ağanın yanına göndərirsən? Axı yaxşı qənd yalnız Karapet ağadamı olur? Müsəlman əhli çay içəndir. Yaxşı qənd, çay müsəlmanda olar, nəinki erməni Karapet ağada. Adam şübhələnir ki, niyə məhz Karapet ağanın yanına. A kişi, xeyiri niyə Karapet ağaya vermək istəyirsən? Sən Allah, fikirləşmə ki, biz nə qədər bəsit düşüürük? Fikirləş ki, bir müsəlman tapmadın ki, onun yaxşı qəndi olsun? Vallah, billah adam bilmir ki, belə qazılara nə desin. Qazı ağanın bu birinci vəsiyyəti ilə adam tam razılaşa bilmir. Ancaq ikinci vəsiyyəti bir az ağlabatandır. Bu ikinci vəsiyyətində hiss edirsən ki, qazı ağa daha tədbirlidir. Onun tədbirli olması ilə razılaşmamaq olmur. O, Xudayar bəyə deyir: “*Gərək gizlin qala, heç kəs*

gərək bu işdən xəbərdar olmaya. O adamlar ki, sən bura gətirəcəksən, gərək sən elə rəfiqlərin olsun ki, bu sirri özgəsinə verməsinlər. Ondan ötrü ki, söz yox, burada bir xilafı-şər, əməl yoxdu, amma çünki bu cür işlər az ittifaq düşür, hər eşidən güman edəcək ki, burda bir xilaf əməl var. Pəs bu səbəbə bu iş əlbəttə, əlifəlbəttə, gərək sən, mənim və şahıdlarının arasındadır qala”. Düz deyir qazı. Gərək bu cür işlərdən başqaları xəbərdar olmasın. Burasını başa düşürük. Ancaq qazı ağanın birinci vəsiyyətinin o hissəsini yenə də başa düşürük ki, niyə Xudayar bəy qəndi Karapet ağadan almalıdır? Ona görə ki, o, təzəlikdə yaxşı qənd alıb? Bilmirəm, qazı ağanın burada kələyi nədir? Bəlkə də o bilir ki, Xudayar bəy pul verib qənd alan deyil. Odur ki, Xudayar bəy hər hansı bir müsəlmanın yanına qənd almağa getsə, həmin müsəlmanı aldadıb qəndi pulsuz alacaq. Qazı ağa Karapet ağanın yanına ona görə göndərir ki, Xudayar bəy Karapet ağadan pulsuz qənd ala bilməyəcək, axı ermənini aldatmaq mümkün deyil. Bəlkə də qazı ağa bu yolla Xudayar bəyin həmin övrəti olmasına maneçilik edir? Vallah, billah bu işlərin ən dəqiqini qazı ağanın özü bilər. Ancaq bircə onu bilməmək olmur ki, qazı ağa Xudayar bəyi qənd almaq üçün elə adamın üstünə göndərir ki, o adam (yəni erməni Karapet ağa) heç zaman aldanmaz. Müsəlman Xudayar bəylə onun alveri baş tutmaz. Axı erməni ilə müsəlmanın nə alveri? Erməni üçün maraqlı deyil ki, Xudayar bəy dəstəməz alıb məscidə girəcək, namaz qılacaq, sonra da bazara Karapet ağanın yanına gedib deyəcək ki, üstümdə pul götürməmişəm, indi

qəndi aparım, sübh tezdən pulunu verərəm. Xudayar bəy belə-belə işləri müsəlmanların üzərində çox təcürbədən keçirib, istəyinə nail olubdur. Danabaş kəndində onun bu istəyinə heç kəs mane olmayıb, ancaq indi pis yerdə axşamlayıb, erməni Karapetlə üz-üzə qalıbdır. Günahkar da qazı ağadır. Xudayar bəyi qənd almağa Karapet ağanın yanına o göndəribdir. Qazı ağa, bu Xudayar bəyi bir müsəlmanın yanına göndərsəydin, nə olardı? Rahatca öz işini görüb, pulsuz-parasız qəndini alacaq, sənin də yanına əlidolu gələcəkdi. Qazı ağa bilərəkdən, ya bilməyərəkdən Xudayar bəyi zülmə salıb, o, müsəlmandan qəndi pulsuz alacağı halda, onu erməninin qapısına göndərib. Xudayar bəy də erməninin dükənində özünü Danabaş kəndinin katdası kimi aparıb. Ancaq bilməyibdir ki, erməninin dükanı onun üçün Danabaş kəndi deyil ki, istədiyini etsin. Dükana çatan kimi çubuğunu çıxarıb və doldurmağa başlayıb. Sonra da əlini qoltuq cibinə salıb bir çimdik qov çıxarıb, Karapetə deyib ki, spiçka çəkib, bu qovu yandırın. Axı Xudayar bəyin nə günahı?! O həmişə belə görüb, Danabaş kəndində bu cür yaşayıb. O haradan bilsin ki, erməni Karapet ağanın dükənində Danabaş kəndində etdiklərinin heç birini etmək olmaz. Əslində Xudayar bəy o qədər də günahkar deyil. O bilsəydi ki, Danabaş kəndində etdiklərini erməni dükənində etmək olmaz, özünü yığışdırar, Karapetə də *“Zəhmət olmasa bir spiçka çək, bu qovu yandırım”* deməzdi. Bəlkə də elə bilmədiklərinə görədir ki, Karapet ağa Xudayar bəyi dükənindən alıb atmaq istəyəndə *“Xudayar bəy bir az sinib çəkildi kənara”*. Həm də *“Çox təəcüb elədi*

Xudayar bəy erməninin bu tövr rəftarına. O haradan güman eləyərdi ki, Karapet ağa od verməyəcək, o, çubuğunu yandırın. Danabaş kəndində o bir adamdan bu cür tərk-ədəblik görməmişdi. Kimin ixtiyarı var Xudayar bəy çubuğu cibindən çıxardan kimi qov yandırır onun qabağına tutmasın? Amma nə eləmək? Danabaş kəndi qalıb Danabaş kəndində. Burada ki şəhərdir. Şəhər gəlib Danabaş kəndi əvəzi olmaz”. Xudayar bəy işin o yerdə olduğunu görüb, qaş-qabağını tökür və Karapet ağaya deyir ki, *“Mən gəlməmişəm ki, sənin dükənini çapıb talyam. Mən gəlmişəm səninlə sövdə eləyim. Dəxi sənin mənim üstümə çıxırmağın lap artıqdı. Mən gəlmişəm səndən qənd alam”*. Xudayar bəy özünə yaraşdırmır desin ki, qazı ağa yaxşı qəndin Karapetin dükənində olduğunu deyib, məsləhət bilib. Xudayar bəy bəlkə də bununla qazı ağanın ikinci vəsiyyətinə – *“Gərək gizlin qala, heç kəs gərək bu işdən xəbərdar olmaya”* əməl edib. Bu öz yerində. Ancaq Xudayar bəyin erməni Karapetlə sövdə eləməsinin səbəbkarı həm özüdür, həm də qazı ağadır. Özüdür ona görə ki, o, Danabaş kəndində bir dul övrəti almaq istəyir. Qazı ağadır ona görə ki, o, Xudayar bəydən görəcəyi işin müqabilində qənd və çay istəyir. Ancaq fakt odur ki, Xudayar bəy erməni Karapetlə sövdə eləmək istəyir. İstəyir ki, həm dul övrəti alsın, həm qazı ağanın yanında özünü Danabaş kəndinin katdası kimi göstərsin, həm də Karapetlə sövdəsində ona Danabaş kəndinin əhli kimi yanaşsın. Ona görə də ona *“Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa! İtil!”* deyəndə Kara-

petə belə cavab verir: *“Xozeyin, əvvəl sən tanı gör mən kiməm, sonra mənim üstümə çıxır. Mən sən deyən adamlardan deyiləm ki, gəlib yarım gırvənkə qənddən ötrü sənə baş ağrısı verim. Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm. Mən gəlmişəm nəinki yarım gırvənkə qənd alam, mən səndən bir kəllə qənd alacağam, yekə kəllələrdən”*. Belə bir vəziyyətdə erməni Karapet bir az yavaşdır. Axı o, qəndini satmalıdır, özü də nə qədər çox satsa, qazancı da o qədər çox olacaqdır. Elə ki, qəndini satmağa, qazanc əldə etməyə meydan yarandı, onda erməni Karapetin sövdə eləməyə həvəsi də artır. Axı erməni Karapetin də marağı qəndini satmaq və qazanc əldə etməkdir. Xudayar bəyin öz məqsədi, Karapet ağanın isə öz məqsədi var. Onlar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün *“mən kiməm?”*, *“sən kimsən?”* suallarını ayırd edib, işlərini görmək istəyirlər. *“Danabaş kəndinin əhvalatları”* əsərindən bir parça:

“ – Karapet ağa, indi Allaha şükür, mənə tanıdın ki?

– Necə yəni tanıdım?

– İndi bildin mən kiməm da?

– Sən kimsən?

– Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm.

– Mən də ikinci gild kupets Karapet ağayam.

– Ay atana Allah rəhmət eləsin. Bu sözləri mən ondan ötrü arz edirəm, indi dünyada qəlp adam çoxalır. Birisi gəlib nisyə sövdə elər, and içər Allaha, peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu gətirərəm. Üç gün olur ay, bəlkə üç il. Amma Allah mənə bir ölüm göndərsin, bu cür qəlp işlər tutmuyum. Sözüün doğrusu, bu gün iş belə gətirdi, yanımcə şəhərə pul götürmə-

mişəm. İndi mən qəndi aparıram, inşallah sübh tezdən sənə beş manat on bir şahını burda hazır elərəm.

Karapet ağa bu sözləri eşitcək cəld qəndi aparıb qoydu yerinə və qayıdıb sağ əlini qoydu Xudayar bəyin çiyinə, sol əli ilə qapını göstərdi.

– Di get, çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get.

Xudayar bəy dinməz-söyləməz diükandan çıxıb üz qoydu getməyə”.

Beləliklə, Xudayar bəyin öz məqsədi, Karapet ağanın da öz məqsədi var. Onların hər biri öz məqsədinə nail olmaq üçün *“mən kiməm?”*, *“sən kimsən?”* suallarını ayırd etməyiblər və bu suallara cavab tapmaq işini də çox ləngidiblər. Ona görə də Xudayar bəyin də, Karapet ağanın da nəvələri, nəticələri, kötücələri hələ də bu əziyyəti çəkirlər. Başqa sözlə, *“kim kimdir?”* məsələsi hələ də həll olunmayıbdır. Maraq olan yerdə, özü də müsəlman Xudayar bəylə erməni Karapet ağanın marağı olan yerdə məsələlər sona qədər həll olunmalıdır ki, onların hər biri öz yerində otursun. Müşkül olan da budur ki, bunu müsəlman Xudayar bəylə erməni Karapet ağa öz aralarında razılaşa bilmirlər. Belə olanda nə deyərlər? Deyərlər ki, Allah bilən məsləhətdir. Ya da ki müsəlman Xudayar bəylə erməni Karapet ağanın alveri baş tutmaz. Ay Xudayar bəy, bu ermənilər heç həqiqəti qəbul etmirlər, sən isə Karapet ağa ilə nisyə alver etmək istəyirsən?

“Usta Zeynal”dakı Muğdusi Akop adlı erməni...

Muğdusi Akop adlı erməninin böyük oğlu Moskvanın darülfünunda dörd il yarım təhsil alıb, dərslərini tamamilə yetirib, vətənə gəlirdi. Bu dörd il yarım müddətində bircə dəfə üç il əvvəl valideynini görməyə gəlmişdi. Odur ki, Muğdusi Akop övrəti ilə məsləhət edir ki, bir neçə gün bundan əvvəl çox şiddətli yağışdan sonra zal otağının səqfinin lampası asılan cəngəlin bir tərəfindən aqoşkaya doğru uçub-tökülmüş bir parça gəcini suvayıb düzəldirsən. Muğdusi Akop tədbirli adam idi. O, səqfin uçan yerini indiyə qədər düzəldirməmişdi. Bunun da səbəbi o idi ki, yağışın rütubəti səqfin uçan yerindən çəkilməmişdi, səqf qurumamışdı. Ancaq indi Muğdusi Akopun oğlunun bu tezliklə gəlməsi onu məcbur etdi ki, o, iki günün ərzində səqfi təmir etdirib qurtarsın. Onun oğlu yazmışdı ki, Moskvadan çıxan zaman Tiflisdə iki həftə dayısı evində qonaq olacaq. Tiflisdən bura isə üç günlük yoldur. Odur ki, iki gün ərzində səqfi təmir etdirmək, sonra isə otağın toz-torpağını təmizləmək lazım idi.

Muğdusi Akopun tanıdığı və qonşuluğunda olan Usta Cəfər adlı məharətli bənnanın və səliqəli gəc çəkənin Məhəmməd ağanın evində işləməsi onu bir az bükür edir. Və elə hər şey də burdan başlayır. Bəlkə Usta Cəfər Muğdusi Akopun işini görsəydi, hər şey sakit bir halda gedərdi. Ancaq nə edək, Cəlil Məmmədquluzadə belə yazıb, belə məsləhət bilib.

Beləliklə, o, “Usta Zeynal” hekayəsində Muğdusi Akopun dərslərini əlac etmək üçün onu dükan qonşusu

Hacı Rəsulun üstünə göndərir. Hacı Rəsul Muğdusi Akopun dərslərini bildikdən sonra İrandan təzə gəlmiş Usta Zeynalı tərif edir. Adam göndərir, Usta Zeynalı çağırırdırlar. Usta Zeynal bu gün işi başlayıb sabah tamam etməyi boynuna çəkir və günü iki manata Muğdusi Akopun səqfini təmir etməyə razılaşıır. Muğdusi Akop da əhd eləyir ki, Usta Zeynal vədinə vaxtında əməl etsə, ona daha altı arşın yarım mahud versin.

Usta Zeynalın qəribəlikləri...

Usta Zeynal Muğdusi Akopla danışır razılaşdıqdan bir saat sonra şeyirdi Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır olur. Əlindəki xurcununu balkona qoyub otağa girir, başını yuxarı qaldırır, üzünü Muğdusi Akopa tutaraq deyir ki, qorxuram sabah axşama kimi işi başa gətirə bilməyim. Əvvəl işi boynuna çəkmək, razılaşmaq, sonra isə qorxaqlıq göstərmək Usta Zeynalın qüsurudur, sözünə və vədinə sahib olmamasıdır. Həm də bu Usta Zeynal astagəl adamdır. O, bu gün axşama kimi ancaq gəcin ələnməsi, pilləkənin, qab-qasağın gətirilməsi... ilə məşğul olacağını deyir. Həlbuki bu işləri bir saata görmək mümkündür. Ancaq nə etmək olar ki, Usta Zeynal bunların hamısını uzun işlər hesab edir. Usta Zeynalda bu işləri görmək üçün öz içindən gələn səy də yoxdur.

Usta Zeynalın iş görməyə səyi o qədər azdır ki, onun əvəzinə Muğdusi Akopun övrəti və xırda oğlu ustanın fərmayişlərini bərbəbir əmələ gətirirlər. Həyətdən nərdivanı gətirib otağa qoyurlar, otağa bir neçə kiçik və böyük taxta gətirirlər. Hətta Muğdusi

Akopun arvadı otaqdan bir paçka papiros və bir qutu spiçkanı da gətirib Usta Zeynalın qabağına qoyur. O, balkonda əyləşib çubuğunu çəkir. Bu, tənbellik deyilmi? Bəlkə həm də məsuliyyətsizlikdir? “Usta Zeynal” hekayəsindən bir parça: *“Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa, yarım mahuddan tikilmiş köhnə geyməsinə çıxardıb bükdü və qoydu bir səmtə və Muğdusunin arvadından ələk istədi. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturdu otağın bir küncündə və başladı gəci ələməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynalla köməkləşib nərdivanın birini dayadılar otağın bir divarına, o birini dayadılar müqabildəki divara və Usta Zeynal taxtaların bir uzununu və möhkəmini götürüb qoydu nərdivanların uca pillələrinin üstünə və çıxıb, balkondan bir papirosla spiçka qutusunu götürüb, papirosunu yandırdı, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:*

– *Xozeyin, bu otaqları hansı usta tikib? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, bilmir hansı usta tikib; çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı ustaya tikdirib*”. Ay Usta Zeynal, sən nə qədər çubuğunu çıxarıb siqaret çəkməyə başlayacaq, papirosunu yandırılıb sənə aid olmayan məsələlər barədə suallar verəcəksən? Belə Usta Zeynallar indi də var. Siqaretlərini çəkir, onlara aid olmayan işlərlə məşğul olur, onun-bunun barəsində bol-bol suallar yağdırırlar. Başa düşməzlər və başa düşmək istəməzlər ki, belə olmaq onların xoşagəlməyən qəribəlikləridir. Belələrinin möminliyi, Allah bəndəsi olmaları, qeyrətləri, sadıqlıqları, iş

görən olmaları, zirəklikləri, ağılları, nəhayət dərəcədə vəfalı olmaları, indiyə qədər bir dəfə də namazlarını qəzaya qoymamaları onları Usta Zeynalda fərqləndirmir.

Usta Zeynalın siqaret çəkə-çəkə Muğdusi Akopa suallar yağdırması həm də onun boşboğazlığından xəbər verir. Gah papirosu damağına salıb suallar verir, gah keçmiş papirosunu yandırılıb taxtın üstündə çömbəlir, gah papirosunun başını gəcə basıb cızıltı ilə keçirir. A kişi, sənənin nəyinə lazımdır bu sualları vermək: *“Xozeyin Urusetdən gələn oğlun neçə yaşında olar?”*, *“Xozeyin, oğlun necə il dərs oxuyub?”*, *“Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?”*, *“Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiniz?”* və s.

Muğdusi Akopun evində saxsı ləyənin, küpənin, parçın olmasına baxmayaraq, Usta Zeynal Qurbanı bu şeylərin arxasınca öz evinə göndərir. O, bunları bəlkə də ona görə edir ki, erməninin əşyalarına əl vurmaq istəmir. Qorxur ki, birdən murdarlanar. Axı Usta Zeynal *“mömindir, Allah bəndəsidir... indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb*”. Usta Zeynalda möminlik o qədər güclüdür ki, hətta şeyirdi Qurbanın vilayəti barədə deyir: *“Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qədəri oxşuyurlarsa, mənim atama lənət! Görürsən sizin o binamus Ağa Sadıqı? Keçən həftə olarda işləyirdim. Məlunun dövləti həddən aşıb. Deyirəm, Ağa Sadıq, qardaş, bu dövləti nədən ötrü cəm edibsən? Niyə bir Kərbəla ziyarətinə getmirsən? Hə-*

yasız oğlu həyasız on iki imama and içir ki, mümkün eliyə bilmirəm. niyə mümkün eliyə bilmirsən, ey ləvənd? Niyə bəs imarət qayıtdırmağı mümkün eliyirsən? Niyə bəs at saxlamağı, mahıt çuxa geyməyi, üç arvad almağı mümkün eliyirsən? Daha sənin ermənindən nəyin artıqdır? Qərək, Qurban, sizin vilayətin müsəlmanları çox biqeyrətdilər". Ay Usta Zeynal, Kərbəla ziyarətinə getmir getməsin, bəs niyə onu demirsən ki, qonum-qonşuda, qohum-əqrabada olan imkansızlara əl uzatmır? Belə məsələlər mömin Usta Zeynalın ağına niyə gəlir? Görünür ki, Usta Zeynal mömin kimi birtərəflidir. O, müsəlman əhlinin hər biri barədə düşünür. Mömin olsa da, məsələlərə birtərəfli yanaşır. Əgər belə deyilsə, o, Muğdusi Akopun evindəki səqfin uçan yerini təmir etməyə niyə razı olur? Axı o, erməninin küpəsində su gətirib gəc qayıрмаqla barışmır. Qurbana deyir ki, dünya-aləmi murdar eylədin. Onda bu hara, erməninin evində işləmək hara? Erməninin evində işləmək dünya-aləmi murdar etmir, ancaq erməni küpəsində su gətirib gəc qayıрмаq dünya-aləmi murdar edir? Əgər Usta Zeynalın möminliyi bu səviyyədədirsə, onda düşünmək lazımdır. Həm də "Usta Zeynal" hekayəsində bu bədii parçanı döndөнө oxuyub düşünmək lazımdır: "Qurban dinməyib mat-mat baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü turşudub iki dəfə tüpürdü yerə, bir dəfə Qurbanın üzünə və həyəətə çıxıb getdi oturdu arxın kənarında və başladı əllərini yumağa və sonra otağa gəlib Qurbana dedi ki, şeyləri yığıdırsın. Və akoşkanın

içindən paltarını götürüb, yenə Qurbanın üzünə bir dəfə tüpürdü və üz qoydu çıxıb getməyə. Qurban da kor-peşman başını saldı aşağı və xurcunu götürüb, düşdü ustanın dalına. Muğdusunin arvadı elə bildi ki, ustalar çörəyə çıxırlar". Bəlkə də küpə məsələsi olmasaydı, Usta Zeynal mundarlandığını bilməyəcəkdi. Görəsən mundarlandığını bilməyən Usta Zeynal və usta zeynallar azdırmı? İkinci bir tərəfdən, erməni küpəsində gətirilən su ləyənə tökülür, gəc qarışdırılır və Muğdusi Akopun evinin səqfinə vurulur. Bəs onda, ay Usta Zeynal, erməni küpəsində su gətirilsə, sən və dünya-aləmi niyə murdar olur?! Görünür ki, bu da Usta Zeynalın möminliyindən irəli gəlir. O, baş verən hadisədən sonra təmizlənmək istəyir: "Bu gün axşama kimi usta Zeynalın arvadı ərinin paltarlarını yuyub qurutmağa məşğul oldu. Usta Zeynal çılpaq oturmuşdu evində və gözləyirdi ki, paltarları quruyandan sonra getsin hamama və təmizlənsin".

Usta Zeynal kimdir, kimə və nəyə inanır?

"Hacı Rəsul dükanda Muğdusi ilə söhbət edirdi və Muğdusini inandırır ki, Usta Zeynalı o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nə-hayət dərəcədə vəfaldır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb". Hacı Rəsulun Muğdusi Akopa dedikləri öz yerində... Usta Zeynal İrandan təzə gəlmiş müsəlmandır. Qəlbində Allaha, peyğəmbərə və imama böyük məhəbbəti vardır. O, Kərbəla ziyarətinə gedib. Özü barədə şeyirdi Qurbana əl-qolunu ata-ata

belə deyir: “... *Allah sənin də ölənlerinə rəhmət eləsin, rəhmətlik atam zənganlı Hacı Heydər Zənganda mötəbər adamların biri idi və özüinə görə yaxşı dövlət qazanmışdı. Elə ki, atam vəfat etdi, onda mən on iki yaşında idim. Məni istədilər evləndirsinlər. Hamıdan artıq bu fikirdə əmim Kərbəlayı Qulaməli idi ki, qızını versin mənə. Qızı da hələ bir az uşaq idi... Hərçənd əmimin ziyarətə getməyimə bir sözü yox idi; amma mən gördüm ki, əmimin xahişi əvvəl məni evləndirmək, sonra ziyarətə yollamaqdır. Dedim vallahı və billahı istəyirsiz məni öldürün, istəyirsiz ac qoyun, ancaq gedəcəyəm*”. Bəli, Usta Zeynal mömindir, Allaha, peyğəmbərə və imama inanır. Bir iş görəndə də “Allah kərimdi” deyir. Onun ümidi Allahdır. O, hər hansı bir işi görüb qurtara bilmirsə, fikirləşir ki, onun nə təqsiri var? Allahın iltifatı olsa, bir iş yox, on belə iş olsa da, o bir dəqiqədə görüb qurtaracaqdır. O, Muğdusi Akopun da işinə belə yanaşır. Şeyirdi Qurbanın “*Usta, mən bir şeyə mat qalıram. Yaxçı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmüllər? Bunlar niyə bəs dönüb musurman olmullar?*” sualına belə cavab verir: “*Qurban, bu işlər hamısı sirrdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı Allah yanında; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, – onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xəlf edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxşı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxçıdı*”.

Usta Zeynal təpədən dırnağa qədər Allah adamıdır. O şeyləri ki, yerinə yetirməyi bacarmır, o suallara ki cavab tapmır, onda onların hər birinin səbəbini Allahdan görür. Məsələn, şeyirdi Qurban ona deyəndə ki, “*Mən bilmirəm bunlar (ermənilər – B.X.) hələ necə donuz ətindən irgənmirlər?*”, o belə cavab verir: “*...ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar? Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi. Və bir də bunlar hamısı Allahdandır*”. Təbii ki, Usta Zeynal hansı işin həllində çətinlik çəkirsə, “*bunlar hamısı Allahdandır*” deyir.

Usta Zeynal erməni millətindən həm də ona görə narazıdır ki, onlar yüz dəfə imama, peyğəmbərə and içsən də sənə inanmırlar. Həm də Muğdusi Akopun Hacı Rəsulun yanına gedib Usta Zeynalın rəftarından, işi yubatmasından narazı qaldığını bildirməsi ona çox toxunmuşdur. Bu səbəbdən də Usta Zeynal şeyirdi Qurbana demişdir: “*Qurban, görürsən bu erməni millətini, istəyirsən yüz min dəfə imama, peyğəmbərə and iç, qəsəm elə, heç vaxt sənin sözünə inanmayacaq. De ki, ay kafir oğlu kafir, burda nə bir o qədər iş var ki, sən mənim sözümə inanmayıb, hacı Rəsulu iltimasçı salırsan?*” Qurbanda Usta Zeynalın sözünə güc verir: “*Usta, birisi Allahı dandı, laməzhəb oldu, heç bir şeyə qayillığı olmadı, çətindi onu inandırmaq*”.

Usta Zeynal öz boynuna düşən işləri, vəd verdiklərini yerinə yetirməyəndə “hamısı Allahdandır” deməklə təsəlli tapır, həm də özünü haqlı sayır.

Muğdusi Akop kimdir, kimə və nəyə inanır?

Muğdusi Akop bu tezliklə oğlunun gəlməsini gözləməyən bir ermənidir. O, çoxdan bildiyi, tanıdığı qonşuluğundakı Usta Cəfər adlı məharətli bənnanı evində tapa bilmədikdən sonra dükən qonşusu Hacı Rəsulun bu sözlərinə inanmaq məcburiyyətində qalan ermənidir: “...*Usta Zeynal sözünün üstündə möhkəm adamdır; Usta Zeynalı o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdir, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıbdır*”.

Muğdusi Akop hərdən bir yarımçıq səqfə baxıb Usta Zeynalı yad edən ermənidir. O, Usta Zeynalı yad edir, ancaq onun dini, əqidəsi barədə heç nə demir. Bu, Muğdusi Akopun alicənablığıdır, laqeydliyidir, biganəliyidir, yoxsa qanmazlığıdır? Bizcə, bunların heç biri deyil. Erməniyə məxsus olan soyuqqanlılığıdır. Həmin soyuqqanlığın içərisində nələr yoxdur? Onu erməninin özündən başqa heç kəs bilməz. Daha doğrusu, erməninin özü qədər, Muğdusi Akopun özü qədər heç kəs bilməz. Əgər erməni çoxbilmiş deyilsə, onda niyə hacı Rəsula Muğdusi Akop deyirdi: “*Doğrusu, hacı, mənim ustalardan gözüüm su içmir, qorxuram işi yarımçıq qoyalır*”. Hələ Usta Zeynal Muğdusi Akopun evində təzə-təzə işə başlayanda arvadı soruş-

du: “*ustalar nə işdədirlər*”. Muğdusi Akop cavab verdi ki, “*ustalardan gözü su içmir; çünki çox yavaş tərpəşirlər*”. Axı Usta Zeynalla Qurban arasındakı boş-boş söhbətlərin işi yubatdığını hiss edən Muğdusi Akopun bu sözləri də təsadüfi deyil: “*Ay rəhmətlik oğlanları, axı siz buraya işləməyə gəlibsiniz, ya davaya? Bəs siz dava eliyəcəksiniz, işi kim görəcək?*” Deməli, erməni Muğdusi Akop başqa usta tapa bilmədiyindən Usta Zeynalla razılaşıb və işin yarımçıq qalacağı da onun üçün gözlənilməz olmur.

Ermənilər Nəcəfqulu kimi igidi, Şirzadı, Misirxanı öldürüblər...

Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” əsərindən: “*Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında, ağac-
ların dibində, çəməndə, axşama bir az qalmış, atlı dəstəsi sərkərdəsi Qəhrəman yüzbaşı bir daşa söykəniib, qıçlarını uzadıb, fikirli oturubdur. Bir tərəfdə bunun yasovulu Qaraş, qabağında yəhər və əlində iynə-biz yəhər tikir. Bir tərəfdə yoldaşlardan Həsənəli çörəkpendir hazırlayır və düzür Qəhrəman yüzbaşının qabağına. Qeyri yoldaşlardan Əziz və Qasıməli od yandırır. Bir neçəsi kənardə oturub çörək dürməyi yeyir. Yenə bir neçə nəfər, kimi tüfəngə patron qoyub boşaldır, hamısı qəməli və patrondaşlı; bircə Qəhrəman yüzbaşı patrondaşını çıxarıb qoyub qabağına. Kənardə ağaca bir neçə tüfəng söykəniib. Bunlardan savayı yoldaşlarından biri arpa xəlbirləyir, biri tüfəngini gətirib söykəyir ağaca, o biri tüfəngini götürüb aparır. Yavuqdan at kişnəməsi də eşidilir. Uzaqdan*

tək bir güllə səsi gəlir". Sual olunur: Qəhrəman yüzbaşı niyə fikirli oturubdur? Niyə Qəhrəman yüzbaşının qabağına pendir-çörəyi dağın ətəyində, kəndin kənarında qoyurlar? Niyə kimi tufəngə patron qoyub boşaldır, kiminin tufəngi kənardə ağaca söykənib, kimi tufəngini götürüb aparır? Niyə uzaqdan güllə səsi gəlir? Bütün bu sualların cavabı birdir. Ermənilər müsəlmanlara zülm edir, dəyirmanda müsəlmanları yandırır, igid-igid müsəlman oğullarını öldürürlər. Ona görə də Qəhrəman yüzbaşının heç iştahı da yoxdur. Haradan iştahı olsun ki, bir tərəfdən də ermənilər gəlib Qazançıya dolublar. Binəva Süleymanbəy patronsuz qaldığından üç-dörd erməniyə əsir düşübdür. Ona nə qədər təsəlli versələr də, ermənilərin bu hərəkəti onu rahat buraxmır. Həsənəlinin öz-özünə yavaşcadan *"Yəni, Allaha şükür, bir şey ki, olmayıb. Genə necə olmuş olsa, ermənilərin atalarına od vurmuşuq"* deməsi Qəhrəman yüzbaşını hirsəndirir. Ucadan hirs ilə Həsənəliyə deyir: *"Necə od vurmuşuq? Niyə boş-boş danışırısan? Biz onların hələ beş-on diğə-miğasını öldürmüşük, bəs Nəcəfqulu kimi igidi bir də haradan tapacağıq? Şirzadi haradan tapacağıq? Misirxanı neçə erməniyə dəyişmək olar? Bu nə boş-boş təskinlikdi özünüza verirsiniz?"* Bəli, belə təskinlik həmişə bizi rahat edib, təsəllimiz olubdur. Ermənilər isə asta-asta və ustalıqla öz işlərini görüblər.

... Bunlar ermənidirlər...

Novruz Əzizi çağırır deyir ki, sən də gəl diqqətlə bax gör o qaraltını seçirsən, ya yox. Mən o qaraltını

adama oxşadıram. Əziz də Novruzun yanında durub, diqqətlə həmin qaraltıya baxır. Qaraltının adam olduğunu görür və deyir ki, o qaraltıdan biri özünü verdi qayanın dalına. Novruz Əzizin sözünə güc verir, deyir ki, qaraltının biri də keçdi daşın dalına, sən öləsən, ermənidilər. Hər ikisi – Novruz da, Əziz də tufəngi götürüb, cilovu ağacın budağından çəkib, qaçır ki həmin tərəfə atlansın. Qəhrəman yüzbaşı da, digərləri də ayağa durub, haman tərəfə diqqətlə baxırlar. Qəhrəman yüzbaşı, Qaraş çıxır və ucadan Əzizin, Novruzun onları tutacaqlarını istəyirlər. Onlardan biri isə qaçıb əldən çıxır, bu zaman Qazançıdan bir-iki erməni görsənir. Çox uzaqdan tufəng atılır. Qəhrəman yüzbaşı dəqiqləşdirir ki, qaçanlardan biri özünü Qazançı bağlarına soxdu. Qaraş isə deyir ki, deyəsən birini tutdular. Bu zaman Qəhrəman yüzbaşı deyir: *"Amma qorxuram öldürələr. Yaxşı olardı diri gətirəydilər; danışdırandan sonra öldürəydik. Ədə, İmran, tez atıl atın üstə, çaparaqla. Deginən əgər ermənidirsə, diri gətirsinlər"*. Düzdür, Qəhrəman yüzbaşı *"danışdırandan sonra öldürəydik"* deyir. Ancaq o da, o biriləri də adam öldürən, erməni öldürən deyil. Bunu hadisələrin sonluğu da təsdiq edir. Ancaq Qəhrəman yüzbaşı yandığından belə deyir. Onlar erməni öldürmək üçün deyil, ermənilərdən qorunmaq üçün dağın ətəyində, kəndin kənarında yığışıblar. Nə isə...

Budur, Əziz çaparaq gəlir, sevincək cəld atdan tullayıb, üzünü Qəhrəman yüzbaşıya tutur: *"İkisi də Qazançı erməniləri imiş. Amma birinin əcəli tamam"*

deyilmiş. *Zalım oğlu dovşan kimi qaçdı, özünü soxdu Qazançının bağlarına; amma yoldaşını tutduq... Budu, uşaqlar gətirirlər. Yüzbaşı, Vallah, bunu da tuta bilməyəcəkdik, çünki mənzil çox uzaqdı. Bu çünki axsaqdı, qaça bilmədi*". Deməli, iki ermənidən birini axsaq olduğu üçün tuta biliblər.

Mənzil uzaq olduğundan axsaq erməni qaça bilməyibdir. Novruz və İmran həmin axsaq ermənini qabaqlarına salıb, Qəhrəman yüzbaşının qabağına gətirirlər. Axsaq erməni, yəni Baxşı örtük içində olan kamançasını sağ əlində tutaraq Qəhrəman yüzbaşıya ikiqat baş əyir, sağ-soluna qorxaraq baxır.

Ermənilər bizdən nə istəyirlər?

Qəhrəman yüzbaşı Baxşının haralı olduğunu, hansı kənddən olduğunu soruşur. Baxşı isə qazançılı olduğunu deyir. Və qaçıb yaxasını qurtaran yoldaşının qazançılı tar çalan Qriqor olduğunu, Çəsməbasardan gəldiklərini, Zülfüqarbəyin oğlunun toyunda çaldıqlarını yüzbaşıya söyləyir. Sual olunur: Ay erməni, müsəlmanın toyunu çalırınsınız, plovunu yeyirsiniz, müsəlman toylarından pul qazanırınsınız, bəs onda bu müsəlmandan nə istəyirsiniz? Bu mənada Qəhrəman yüzbaşının erməni Baxşıya dediyi sözlər yerinə düşür: *"Çox acəb, çox acəb. Siz gedin müsəlmanların toyunda plov yeyin, axmaq müsəlmanların pullarını doldurun cibinizə, Qazançı erməniləri də gecə xəlvətcə tökülsünlər müsəlman kəndlərini yandırsınlar. A balam, bəsdə, həya eləyin! Balam, bu iki cüt bir tək qorxaq ermənilər, bilmirəm, vallah, bizdən nə istə-*

yirlər? Dünən Qazançı erməniləri bizim Sarvanlardan dörd nəfər elə bir igid oğlanlar öldürüblər ki, dörd yüz sənin kimi çolaq erməni öldürsək, yenə əvəzi çıxmaz..." Baxşı titrəyir və deyir: *"Ağa, din haqqı xəbərim yoxdu. Allah (əllərini göyə qalxızır) bais mərdimazarın evini yıxsın! (ağlayır)"* Yenə də sual olunur: Baxşı *"Allah bais mərdimazarın evini yıxsın!"* deyəndə kimi nəzərdə tutur? O, erməniləri nəzərdə tutur, yoxsa erməniləri öyrədib bu rəzil vəziyyətə salanları nəzərdə tutur? Ancaq vəziyyətdən çıxmaq üçün erməni Baxşı ağlayır və *"Allah bais mərdimazarın evini yıxsın!"* deyir. Bunların hamısı öz yerində... Bu ermənilər müsəlmanların toyunda plov yeyir, müsəlmanların pullarını ciblərinə doldurur, müsəlman kəndlərini yandırır, igid müsəlman övladlarını öldürürlər. Onlar bu müsəlmandan nə istəyirlər? Heç özləri də öz istəklərini bilmirlər, istəklərinin nə ilə nəticələncəyini başa düşmürlər. Sonra da *"Kaş müsəlmanın sonrakı ağıl məndə olaydı"* deyimi ilə təsəlli tapırlar. Erməninin xislətində abır-həyanın olmaması və qorxaqlıq milli keyfiyyətdir. Abır-həyadan uzaq olmaq erməniyə imkan verir ki, istədiyini etsin, qorxaqlıq isə imkan yaradır ki, çətin məqamlarda, aciz məqamlarda başqalarının qarşısında ağlasın. Çətin məqamlarda erməninin ağlamasını "Kamança" əsərində Qaraşın Baxşıya dedikləri də təsdiq edir: *"Hə, ağlarsan, ağlarsan! Bəs niyə ağlamırsan?! İndi ağlarsan. Bilirsən ki, bu saat başını qoyun başı kimi kəsəcəyik. İndi, bax, qorxundan yoluq cücəyə oxşuyursan.*

Amma, vallah, fürsət tapsan, sən də haman müsəlman qanına yerikləyən ermənilərin birisən". Bu erməni fürsət tapan kimi niyə müsəlmanın əleyhinə qalxır? Niyə fürsət tapan kimi müsəlmanın başını qatır? Niyə fürsət tapan kimi müsəlmanlara namərdlik edir? Nəticə yenə gəlir o yerə çıxır ki, ermənilər bizdən nə istəyirlər?

Müsəlman qadınının ürəyi...

Zeynəb arvadın oğlunu ermənilər öldürüb. O ağlaya-ağlaya özünü ortalığa salır, Baxşıya hücum çəkir və onun üz-gözünü cırmaqlamağa başlayır. Zeynəb Baxşının üstünə hücum çəkərkən deyir: *"Budu Qazançı ermənisi? Sənsən? Sənsən? Bu saat səni mən tikə-parça eləyəcəyəm! Öz əlimnən səni doğrayacağam, qiymə-qiymə eləyəcəyəm! Hanı mənim oğlum?! Hanı mənim pəhləvan Şirali oğlum?! Niyə onu öldürdünüz? Bax, bax! (Cırmaqlayır və sonra qaçıb Qaraşın belindən qəməni çəkib, qalxızır Baxşının üstə). Vurum? Vurum? Vurum? (Bu halətdə dayanıb durur)".* Övladını erməni öldürmüş ana erməni Baxşıya "vurum?" desə də, onu vurmur. Onun qadın ürəyi buna imkan vermir. Bu da müsəlman qadınının ürəyi... Guya müsəlman kişinin ürəyi gəlir ki, erməni Baxşını qəmə ilə vursun? Heç müsəlman kişisi də belə bir ürək sahibi deyil. Belə ki, Zeynəb Qaraşın belindən qəməni çəkib, erməni Baxşının üstünə qalxızanda Qəhrəman yüzbaşı cəld gəlir istəyir qəməni Zeynəbdən alsın, bu da vermir və dartınıb çəkilir kənara. Qəhrəman yüzbaşı öz qəməsini Baxşının üstünə qalxızır. Bu zaman

Zeynəb Qəhrəman yüzbaşı ilə Baxşının arasında dayanır. Deməli, Zeynəb qəmə ilə Baxşını vurmaq istəyəndə Qəhrəman yüzbaşı imkan verimdir. Eyni zamanda Qəhrəman yüzbaşı öz qəməsi ilə Baxşını vurmaq istəyəndə Zeynəb mane olur. Bu zaman erməni Baxşı fürsətdən istifadə edir, kamançanı Novruza tərəf uzadır. Axı ermənilər həmişə kamançadan öz məqsədləri naminə istifadə ediblər, bu məqamda da fürsəti əldən vermək olardı? Onda erməni erməni olmazdı.

Erməninin qanının arasına kamança girir...

Bir görün, erməni kamançamızı necə də özününkü kimi sevdir, qəbul edir. Erməni Baxşı kamançanı Novruza tərəf uzadanda deyir: *"Novruz qardaş, səni and verirəm bizi yaradan Allaha. Mən öləndən sonra bu kamançanı bir kəsə vermə. Ara sakit olandan sonra, zəhmət çəkib bizim Muğuş balanı tapasan, bu kamançanı verəsən Muğuş balama. Qurban sənə, Novruz, Qazançıda kamançaçı Baxşı oğlu Muğuşa verəsən".* Erməninin marağı, bəlkə də ağ elməsi o səviyyədədir ki, kamançanın Muğuş balasına çatdırılmasını istəyir. Burada incə bir mətləb və məna var: Erməni ona aid olmayan, ona məxsus olmayan kamançanın sahibi kimi özünü aparır. Əslində isə erməni Baxşı müsəlmanın kamançasına yiyə çıxmaqla özünə çörək qazanır, müsəlman toylarından çoxlu pul əldə edir. Hətta Qaraş acıqlı gedib, kamançanı yuxarı qalxızıb, yerə cırpmaq istəyəndə Baxşı iki əllərini yuxarı qaldırır ona yalvarır: *"Ğurban sənə, ğardaş, bir azca dayan, mən öləndən sonra kamançanı sındır ki, gözüm görməsin".* Bu-

rada Qaraşın hərəkəti əsəbdən baş verir, ermənilərin törətdikləri hadisələrə münasibətdən qaynaqlanır. Erməni Baxşı isə çörək ağacını itirməkdən narahatdır. Ermənilər hər bir şeydən öz mənfəətləri üçün istifadə etməyi bacarırlar. Kamança da bu qəbildən olan mənfəətlərdən biridir. Erməni kamançanı müsəlman toylarında elə çalır ki, müsəlmanların özlərini heyrləndirir. Belə olmasa, erməni müsəlman toylarında pul qazana bilməz.

Erməni Baxşının qanının arasına kamança girir. Qəhrəman yüzbaşı kamançanı Baxşıya uzadır “*A balam, yazıqsan, bəri bir dəfə də çal*” deyir. Baxşıya da bu fürsət lazım idi. O, fürsətdən məharətlə istifadə edir, Qəhrəman yüzbaşının ürəyini yumşaldır. Çox həvəslə Rast havasını çalır. Rastdan sonra Şikəsteyifarsa keçir. Onun çalğısı Qəhrəman yüzbaşını elə ələ alır ki, o, qəməni yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, soxur belindəki qınına və qulaq asır. Əgər erməni Baxşı kamançanı çala bilməsəydi nə baş verərdi? Deməli, erməni Baxşı kamançadan istifadə edərək öz işini görür, pul qazanır, lazım gələndə müsəlmanın ürəyini yumşaldır. Ona görə də kamançanı çalmaq, ürəkdən çalmaq ona sərf edir. Görünür ki, erməni müsəlmanın dilini yaxşı bilir. Əgər belə deyildisə, Qəhrəman yüzbaşı yumşaldı mı? Görün Qəhrəman yüzbaşı erməni Baxşının kamançanı çalmasından sonra nə deyir: “*A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz? (Baxşı təəccüblü baxır və bir söz demir. Qəhrəman yüzbaşı acıqlı və bir az ucadan). Sənnən*

söz soruşuram ey, niyə dinmirsən? Kar deyilsən ki! Bir de görüm, bizdən niyə əl götürmürsünüz?” Ermənilər bizim kamançamızdan da istifadə edirlər, ancaq bizdən əl götürmürlər, daha doğrusu, əl çəkmirlər. Bizi yumşaltmağın yollarını da yaxşı bilirlər. Ermənilərin bizim kamançada məharətlə çalmaqaları da həmin yollardan biridir. Haram olan hər şeyi öyrənmələri, şeytana pəriş tikmələri onları yaşadır. Ancaq öyrəndiklərini də elə məharətlə, ustalıqla göstərirlər ki, tanımayanlar bir yana, tanıyanlar da çaşıb qalırlar. Yəni də erməni Baxşının çalğısından sonra Qəhrəman yüzbaşının dediklərinə diqqət edək: “*...Hələ buna bax, sən Allah! Dünyada bir haramzadalıq qalmadı ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kəməncəni bağrına basıb, gör nə əməllərdən çıxır. Haramzadə elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına. Allahü əkbər! (Qaraşa)”. Erməni Baxşı Qəhrəman yüzbaşının yumşaldığını görür və bu zaman kamançanı yenidən kökləyir, Segah-zabil havasını çalmağa başlayır. Qəhrəman yüzbaşı huş-guş ilə qulaq asmağa başlayır. Adamların hamısı isə sükut içində olur. Bax bu cür erməni Baxşı kamançanı çalmaqla Qəhrəman yüzbaşını tam yumşaldır, ələ alır. Qəhrəman yüzbaşı deyir: “*...Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atanın goru haqqı, bu yoldaşlarımin başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! (çığırır). Çıx get!”**

“Kamança” əsərinin sonu Qəhrəman yüzbaşının bu sözləri ilə qurtarır: “*Eh, namərd dünya!..*” Əslində namərd olan dünya deyil, insan və insanlardır. Əsərdə həmin insan və insanlar kimdir? Erməni və ermənilərdir. Onlar öz namərdliklərini ört-basdır etmək üçün müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə edirlər. Kamançanı çalmaq, müsəlmanı ram edərək çalmaq, Rast, Şikəsteyi-fars, Segah-zabil havalarını çalmaq həmin yol və vasitələrdən biridir.

Deməli, ermənilər Baxşının simasında təkə kamança çalmaqla müsəlmanlardan pul qazanmır, həm də əməllərini ört-basdır etmək, müsəlmanları ələ almaq, yumşaltmaq məqsədi ilə öz işlərini görürlər.

Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı: gizli anlar, qaranlıq məqamlar

Erməni qızının şıltaqlığı...

Qalın meşədə, adam boyda olan yaşıl otun üzərində gözəl bir qız sərilmişdi. Ona gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjıltısı, havanın təmizliyi ləzzət verirdi. Bu aya bənzər on yeddi yaşında qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. Hərdənbir ətrafına baxıb ləzzət alan bu qız erməni qızı Sonadır. “İsti olmağa görə qız ağ, mərmər döşünü açmışdı...” Ondan başqa meşədə kiminsə olmasından xəbərsiz olan bu erməni qızı niyə belə sərbəstdir? Erməni qızının bu cür sərbəstliyi meşədə tək-tənha olması ilə bağlıdır? Yox, belə deyildir. Erməni qızının sərbəstliyi erməni qızlarına məxsus olan şıltaqlıqdır. Yazıçı şıltaqlığın erməni qızlarına məxsus olan keyfiyyət olduğunu bildiyindən bu bədii detalı özünəməxsus üslubda təqdim edə bilmişdir. N.Nərimanov erməni qızının şıltaqlığını anlatmaq üçün belə bir bədii detalı da vermişdir: “Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına

uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi. Ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özgə xəyallara saldı...” Sual olunur: Nə üçün erməni qızı Sona Bahadırın yanından keçərkən xumar gözlərini süzdürür? Cavab belədir ki, tanımadığı bir kəsə meşədə qaş-göz süzdürmək erməni qızlarına məxsus olan şiltaqlıqdan başqa bir şey deyildir. Bir baxışla, bir dəfə qaş-göz süzdürməklə Bahadırı özünə cəlb edən erməni qızı Sona həm özünü, həm də Bahadırı iztiraba salır. Yenə də sual olunur, niyə erməni qızı qaş-göz süzdürür və ilk dəfə gördüyü Bahadır onu iztiraba salır? İlk dəfə gördüyü oğlanın erməni qızını iztiraba salması yenə də Sonanın şiltaqlığından, məhz erməni qızlarına məxsus olan şiltaqlıqdan başqa bir şey deyildir. İndi də romana müraciət edək: “İki növcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztiraba saldı: qanları cuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər... Bahadır qızın dalınca xeylaq baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi, Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi”. Meşədə Bahadıra rast gələn erməni qızının iztiraba düşməsi erməni qızlarının şiltaqlığından irəli gələn məsələdir. Heç şübhəsiz ki, Nəriman Nərimanov müəyyən bədii detallarla bu məsələni incə, zərif bir üslubda romanda vermişdir.

Qəzet və kitab çapında müsəlmanların məqsədi nədir?.. Bəs ermənilərin məqsədi nədir?..

Bahadır tələbə yoldaşı Alekseylə pəncərənin qabağında əyləşib ruzigara tamaşa edirlər. Aleksey Bahadırdan “Tərcüman” qəzetinin axırıncı nömrəsini oxuyub-oxumadığını soruşur. Bahadır deyir ki, oxumuşam. Məlum olur ki, Osmanlı dili barədə “Tərcüman” qəzetində yazılanlar Alekseyi təəccübləndiribdir. Ona görə təəccübləndiribdir ki, hər bir millət istəyir ki, dili asan olsun, ancaq Osmanlı dilində yazanlar belə düşünmür. Onlar sadə türk dilində yazanları nadan hesab edirlər. Bahadır Alekseyə anlatmağa çalışır ki, bizim qələm əhlinin əksəriyyəti bir şeyi yazanda fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat fayda, xeyir götürməsin. Həm də elə qələm əhli də vardır ki, onlar özlərini xalqın nəzərində uca göstərmək üçün öləri şeirlər düzəldirlər. Bəziləri isə müsəlmanların mədəniyyətinə və məişətinə aid bir sıra məsələləri rus qəzetlərində yazırlar. Məqsədləri o olur ki, qeyri millətlər onlara afərin desin. Bahadırın dediklərini təsdiq etmək üçün Aleksey keçən il Tiflisdə şahidi olduğu bir hadisəni danışır:

“ – Keçən il Tiflisdə “Badkubə” adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavan müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: “De görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlığı buraxıb elm dalınca getsin?”

Yoldaşları cavab verib dedi ki, “Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var...” Çünki bu tövr cavab onun ağlının naqisliyini göstərirdi. Ona görə mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də, amma heyfə ki unutmuşam...” Alekseyin bu dediklərindən sonra Bahadır bir az fikrə gedib deyir:

“ – Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur... Xülasə, səfərəli millət yolunda zəhmətçəkənlər çox azdır”.

Bahadıyla Aleksey arasında “Kəşkül” qəzeti barədəki söhbət də maraqlıdır. Aleksey Bahadırdan soruşur ki, “Kəşkül” qəzeti alırsanmı? Söhbətdən məlum olur ki, “Kəşkül” qəzeti üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxır. Bahadır Alekseyə deyir:

“ – Günah yalnız onda (yəni “Kəşkül” qəzetinin üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxmasında – B.X.) deyil: Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər...”

Sonra Yusif içəriyə daxil olur, Bahadıra əl verir, Alekseylə dost olur və onların nə barədə söhbət etdiklərini soruşur.

Aleksey Yusifə deyir:

“ – Söhbətimiz bunların “Kəşkül” qəzetinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır...” Yusif Alekseyin doğru buyurduğunu söyləyir və davam edərək deyir:

“ – Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istədi ki, haman qəzeti alsın. Amma son-

radan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım”. Aleksey isə Yusifə cavab verir:

“ – Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetənin mühərrirində deyil və hətta millətdədir; çünki deyir guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara köməklik etmir”. Yusif Alekseyə söyləyir:

“ – Bəli, haqdır. Hərgah qəzetə işində millətin köməkliliyi olmasa iş qabağa getməz”.

Bahadır söhbətə qarışır:

“ – Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər”.

Erməni qızı Sona atası Yusifə müsəlmanların qəzetə münasibəti barədə deyir:

“ – Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətdə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetəni almayanda biçarə mühərrir nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bunu anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da, kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən hətta bir neçəsini bilirəm ki, biçarələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar: lakin pulları olmadığına səbəb basdırma bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?” Sona erməni olsa da, həm müsəlmanlar, həm də ermənilər

barədə müəyyən həqiqətləri deyir. Məsələn, müsəlman cavanları içərisində gözəl-gözəl kitablar yazanların olmasını, ancaq onların bu kitabları çap etdirə bilməmələrini, ermənilərin isə bu iş üçün pul toplanmalarını, çap etdikləri kitabları məktəblərə, kilsələrə bağışlamalarını deyir. Yenə də erməni qızı Sona ilə atası Yusif arasındakı söhbətdən bir məqam: “ – *Bizim işimiz başqa – Yusif təbəssüm edib dedi. – Biz evlənəndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa, yenə millətin işini unutmuruq: həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisalara bağışlayırıq.*

Bəs, bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi? – Sonra atasına baxıb dedi: – Məgər müsəlmandan azmı dövətli var? Bu biçarələrin hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətinidir, sözlə bunlara qandırmaq mümkün deyil, gərəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayılsın, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir”.

Erməni missiyasında müsəlmanlar əsas hədəfdir...

Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya girir. Mağazanın sahibi Bahadırdan nə almaq istədiyini soruşur. Bahadır qara rəngdə mahud istədiyini söyləyir. İki arşın mahud aldıqdan sonra mağaza sahibi Bahadıra sual verir ki, siz studentsinizmi? O cavab verir ki, bəli. Daha sonra mağaza sahibi soruşur:

- Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?
- Xeyr, ancaq üç nəfərlik.
- Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı?
- Bəli, ancaq bir müsəlman var.

- Siz buyurduğunuz şəxs farsca bilirmi?
- Bəli, bilir.
- Bəs nə vaxt siz zəhmət çəkib məni onunla aşna edərsiniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

- Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.
- Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə aşna oluram – Yusif, deyib Bahadıra əl verdi.

Beləliklə, Sonanın atası, mağazanın sahibi Yusif müsəlman studentlə ona görə maraqlanır ki, qızına fars dilini öyrədən adam tapsın. Onun qızı türkcə, rusca, fransızca bilir, indi isə farsca öyrənmək istəyir. Yusif Bahadıyla tanış olduqdan sonra onlar razılaşırlar ki, fars dilini Sonaya Bahadır öyrətsin. Əsərdən oxuyuruq ki, Bahadırı bu suallar məşğul edir: “Bu millətə (yəni erməniyə – B.X.) təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?..” Əgər bu sualın bir cavabı bu qızın ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütməsidersə, başqa cavabı da vardır. Ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütməsi barədə əsərdə yazılır: “... *15 yaşında firəng və rus dilində azadə danışardı. Bu dillərdən başqa dəxi türkcə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütsün...*” Ancaq başqa bir tərəfdən isə Yusif payız fəslində Tiflisdən Məngilisə

köçmüşdü və burada “Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgin keçirdi, bir dost-mehribanı yox idi”. Daha sonra əsərdən oxuyuruq: *“İti çovğunlardan sonra yaz fəsli gəldi. Məngilis yaşıl məxmərlə bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxan bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralığa gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün həmsöhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəsli Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi...”* Deməli, ömrünü qələm işlətməklə milləti yolunda çürütmək istəyində olan qız həm də həmsöhbət axtarırdı. Məhz Sonanın farsca öyrənmək istəyində olması onun darıxması, həmsöhbət tapa bilməməsindən də irəli gəlirdi. Digər bir məsələ də ermənilərin və erməni qızının türk dilini, fars dilini öyrənməklə millətlərin ən incə, ən zərif yerlərini bilmək, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərərək istəklərinə nail olmaqdır. Hətta Sonanın müsəlmanların hər yerdə tənəzzüldə yaşamasının səbəbi guya islamın özündədir deməsi də təsadüfi deyildir. Onun bu mövqeyində xristian xisləti ilə islam dininə yanaşmasını da unutmamaq olmaz. Sona Bahadırdan xahiş edir ki, ondan heç nəyi gizlətməsin. Onun bu fikirdə olmasının bir səbəbi Bahadıra olan səmimiyyətdən, sevgidən irəli gəlsə, digər bir səbəbi də türk-müsəlman millətinin mental cəhətlərini, çatışan və çatışmayan xüsusiyyətlərini öyrənmək istəyindən yaranır. Həm də islam dininə Sonanın şübhəli münasibətləri açıqca görünür. Məsələn, Bahadır millətin elmdən qaçaq düşməyərək irəli getməsini söyləyir. Sona isə bu yolda ruhanilərin

çalışmalarını vacib sayır. Bunun müqabilində Bahadır deyir: *“– Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə? Müsəlman filosoflarından biri deyir: “Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz”.* Bununla da Bahadır dinə kölgə salanları, islamın və millətin evini yıxanları tənqid edir. Bu zaman Sona deyir: *“...Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, acəba? Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir”.* Sonanın *“Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir”* fikri haqlı olaraq Bahadırı qane etmir. Hiss olunur ki, erməni qızı Sona bir xristian olaraq islam dininə şübhə ilə yanaşır. Odur ki, Bahadır ona deyir: *“ – Sona xanım! Zahirdə həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin özünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam, müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər”.* Deməli, Bahadır Sonaya anlatmaq istəmişdir ki, zahirdə islam elmin inkişafına manedir, ancaq

bu məsələyə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Belə ki, bütün millətlərdə ruhanilər dünya elmlərinə düşmən olublar. Ancaq müsəlmanlarda fərqli olaraq xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olsalar da, padşahlar və dövlət onlarla müharibə edilər. Ona görə ki, xristian aləmi bilibdir ki, ruhanilərin elmə düşmənciliyi camaatı qaranlıqda, cəhalətdə saxlaya bilər. Onlar isə xalqın, camaatın qaranlıqda, cəhalətdə qalmasını istəməmişlər. Bununla da Bahadır Sonanı başa salmaq istəmişdir ki, müsəlmanların tənəzzülü islam dini ilə bağlı deyil, bu, müsəlmanların və islamın evini yıxan bir qrup ruhanilərlə, mollalarla əlaqədardır. Bir sözlə, Bahadır erməni qızı Sonaya başa salmaq istəmişdir ki, islam heç zaman tərəqqiyə və elmə düşmən olmamışdır. İslam dinində heç bir günah yoxdur, günah bu dini intişar edənlərdədir. Bahadırın Sonaya dediklərindən bir bədii detal: *“İslam həqiqət, tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, Bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətini yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütlərə səcdə edən əxlaqi büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi? Əlbəttə, əxlaqi pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlibsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olarmı filan din,*

filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks gərəkdir deyilə: “hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir”. Bahadırın bu fikirləri erməni qızı Sonanın islam dini barəsində olan yanlış təsəvvürünü alt-üst edir. O deyir: “ – Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir...” Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, islam dini barədə xristian aləminin yanlış təsəvvürü indi də davam etməkdədir. Bu yanlış təsəvvür maraqdan kənar olmayan bir işdir. Həm də arxasında siyasi marağın olduğunu da unutmamaq olmaz.

Xristian İvan da türkcə danışır...

Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız alır. Kağızda yazılır ki, yoldaşları onu Tiflisdə gözləyirlər. Bir yerdə Rusiyaya getmək üçün Tiflisə toplaşırlar. Ona görə də Bahadır Məngilisdən Tiflisə yola düşür. Yolda onların qabağına bir çapar çıxır və məsləhət görür ki, bu vaxt Tiflisə getmək məsləhət deyildir. Ona görə ki, yolda qaçaqlar adamları soyurlar. Elə bu vaxt qalıq yiyəsi İvan Bahadırğilin darvaza qarşısında dayanmaqlarını görür, niyə getmədiklərinin səbəbini bildikdən sonra deyir ki, məsləhətdir ki, sabah gecədən sonra gedərsiniz. İvan Bahadırın xahişi ilə ona bir balaca otaq ayırır və ona samovar çayı verir və çay içdikdən sonra söhbət başlayır. İvan Bahadıra nəzər yetirib sual verir:

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtdək İvan Bahadırla rusca danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib baş-

ladı, türkcə söyləməyə. İvan türkcə çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

“ – Siz türkcə harda öyrənibsiniz?

– Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkcə öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: peşələri oğurluq, quldurluq olub, nə Allahdan qorxuları var, nə padşahdan.”

İvanla Bahadır arasındakı bu söhbət müəyyən sualları meydana çıxarır. Nəyə görə İvan türkcə öyrənib, həm də türkcə çox yaxşı danışır? Ona görə ki, yaxınlıqda çoxlu müsəlman kəndləri var. İvanın işi həmin müsəlmanlardan keçir. Deməli, İvan məcbur olaraq öz işi xatirinə türk dilini öyrənmiş, işinin xatirinə, yaşamaq xatirinə özü də bilmədən siyasət işlətməmişdir. Onun siyasəti yaşamaq xatirinə, dolanmaq xatirinə olan siyasətdir. Yalnız ona və onun şəxsi mənfəətinə xidmət edən siyasətdir. Deməli, İvan türk dilini ona görə öyrənmişdir ki, o, yaşaya bilsin və özünü dolandırsın. Belə olmasa, onun işi çətin olar, başını salamat saxlaya bilməz. Axı başqa millətin dilini bilmək can rahatlığı, baş ağrısının olmamasıdır. Necə ki, İvan işi keçirdiyi millətin dilini – türk dilini öyrənməklə yaşamağında rahatlıq tapmışdır. İvanın bu siyasəti yaşamaq naminə olan siyasətdir. Daha böyük dövlətlərin, siyasətçilərin, ictimai xadimlərin türk dilini öyrən-

məsinin arxasında təbii ki, daha böyük siyasət, daha böyük maraq dayanır.

Din adamlarından – mollalardan narazılıq...

Bahadır Tiflisə yola düşərkən qəmgin və qayğılı bir görkəmdə olur. Troykaçı atlarla Bahadırı Tiflisə aparan Novruz ondan qəmgin olmasının səbəbini soruşur. Bahadır bunun səbəbini müsəlmanların qaçaq olması ilə əlaqəli olduğunu deyir. O deyir ki, “Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər”. Bu zaman Novruz müsəlmanların qaçaq olmasının çox səbəbi olduğunu söyləyir. Baş səbəbin isə arvad olduğunu deyir:

“ – Belə ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdırlar. Bu bir adətdir düşüb bizim aramıza, yenə qızın kəbini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kəbinli-kəbinli qızları qaçırdırlar... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməninədən əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sənin-mənim kimi adamları soyub onunla dolanacaq edir”. Sən demə mollalar fərqi nə varmadan kəbinli qızların kəbinini onu qaçıdırıb aparana kəsirlər. Özü də bu işi pul alıb görürlər. Mollaların bu cür iş görmələri, şəriətə zidd olan əməlləri islamı hörmətdən salır. Axı islam dini bu cür əməllərin əleyhinədir. Ancaq mollalar isə kəbin kəsməkdən öz mənfəətləri və qazancaları üçün istifadə edirlər. Əsərdəki Bahadırla Novruz arasındakı sorğu-sualdan bir məqama diqqət yetirək. Bahadır Novruzdan soruşur:

“ – *A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçırtmaq olarmı? Nə üçün şikayət etmirlər? Bəs qazı və qeyri-mollalar nədən ötrü təyin olunublar?*

– *Ah, ağa, kim-kimədir? Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özgə kəndə, orada molla pul basıb kəbinini kəsdirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliydi, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu:*

– *Nə üçün?*

– *Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir: “Sabah”, “Sabah gedirsən, deyir “Yazmışam yuxarı”. Yuxarı gedirsən, deyir: “Nə ki, lazımdır edirik”. Axırda yazıq bizar olub getdi o kəndə. Sənin canın üçün, yazığı Tiflisdə necə incitmişdilsə, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələnə deyirdi...” Hətta Novruz keçən yaz onun da başına belə bir iş gəldiyini Bahadıra nağıl edir. O deyir ki, onun da arvadını bir ildir ki, qaçıırıblar, heç bir xəbər də yoxdur. Tiflisə böyük axundun yanına getmişdir. Axund isə onu qazının yanına göndərmişdir. Novruz görüb ki, düşmənlə bacara bilməyəcək. Ona görə də arvadının kəbinini geri edib və işdən əl çəkib. Onun düşməni pullu adamın oğluymuş. Həmin düşməni dörd ay Tiflisdə get-gəldə olub. Görünür ki, onun pullu olduğunu bilib, onu yaxşıca soyublar.*

Beləliklə, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlar, islamı hörmətdən salanlar barədə “Bahadır və So-

na” əsərində olan bədii detallar maraqlı və həqiqəti əks etdirəndir.

Bahadıyla Sona arasında “ruhani məhəbbət”...

Bahadır gedəndən sonra Sona çox darıxırdı. O, Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkdirib örtülü medalyonun içində düşündən taxmışdı. Medalyonun içərində nə olduğunu heç kəs bilmirdi.

Sonanın valideynlərinin bu məhəbbətə münasibəti necədir? Əsərdə bu suala cavabı tapmaq olur: “*Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvari, əqli, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmağı Yusifi və Maşonu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki növcəvan həməvaxt bir-biri ilə qar-daş-bacı kimi rəftar edirdilər.*

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki növcəvanın arasında ola bilməzdimi? İnsanın insanı sevməsi, bir-birinə məhəbbət bağlaması təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan “ruhani məhəbbətinə” təəccüb etməlimi?” Beləliklə, qeyd olunan bu bədii parçadan bir sıra suallara da cavab tapmaq olur. Məsələn, Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmasının Yusifi və Maşonu təşvişə salmaması, ata və ananın (Yusif və Maşonun) qeyri bir şey fikirlərinə gətirməmələri (yəni Bahadıyla

Sonanın ailə qurması, evlənməsi barədə fikirlərinə heç bir şeyin gəlməməsi), qeyri bir fikirdə olmağa bəhanənin olmaması (yəni Bahadırla Sonanın sevgisinə ayrı bir nəzərlə baxmaq, ailə qurmaq, evlənmək nəzəri ilə baxmamaq), iki cavan arasındakı sevgini qardaş-bacı məhəbbəti kimi qəbul etmək, iki insanın (qız və oğlanın) bir-birini sevməsini təbii hesab etmək, bir qızın bir oğlana məhəbbətinə “ruhani məhəbbət” kimi baxmaq və ən nəhayət, bu “ruhani məhəbbət”də Bahadıra Sonanın əqlinin, Sonaya isə Bahadının mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavan olması xoş gəlir. Deməli, Bahadırla Sonanın “ruhani məhəbbət”ini ağıl, əqidə, mülayim və qeyrətli olmaq, insafli və ürəyi təmiz olmaq kimi keyfiyyətlər birləşdirir. Əsərin sonuna qədər bu “ruhani məhəbbət” davam edir. Onlar öz aralarındakı “ruhani məhəbbət”i heç yerdə görmür, heç bir oxuduqları romanlarda qarşılaşmırdılar. Romanda yazılır: *“Həqiqət, axır vaxtadək Bahadının Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərində şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyarkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Haman romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...”*

Bahadırla Sona arasındakı “ruhani məhəbbət” təmiz, saf məhəbbətdir. Heç kəsdə olmayan təmiz, saf məhəbbət. Onların məhəbbəti ali məhəbbətdir, bəlkə də və bəlkəsiz əqidə məhəbbətidir. Onların hər ikisi *“Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünmür!”* fikrində olurdular. Bu fikirdə olarkən *“... hər ikisi öz aləmində qeyrilərinə məğrurluqla baxardılar və hər*

adama elə bir ali məhəbbətin barəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təkliddə hər biri öz aləmində bir “sual”dan xilas ola bilmirdilər”. Bahadının və Sonanın təkliddə olarkən öz aləmlərində xilas ola bilmədikləri “sual” nə idi? Həmin “sual”ın cavabı varmı? Həmin “sual”ın cavabı həm Bahadır, həm də Sona üçün aydın idi, hər ikisinə məlum olan cavab idi. Əsərin özündən çıxış etməklə görürük ki, Bahadını təkliddə olarkən narahat edən “sual”ın cavabı belədir: *“Bahadır fikir edirdi: Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağın düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, feilsiz mənim ruhum nə hiss etdiyini düşünsün; belə bir vücudu mən tapdım. Sona haman aradığım vücuda. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?”* Buradan hər şey gün kimi aydındır. Bahadının onu təmiz məhəbbətlə, var gücü ilə sevən, onu anlayan bir qıza ehtiyacı var. Eyni zamanda onun əqidəsinə yoldaş olan birisinə ehtiyacı var. O da Sonadır. Bahadır əqidə yoldaşını, onu təmiz məhəbbətlə, var gücü ilə sevəni, onu anlayanı tapdığı üçün özünü xoşbəxt sayır. Deməli, burada ailə qurmaqdan hələ söhbət getmir. Söhbət əqidə yoldaşı olmaqdan gedir. O əqidə yoldaşı ki, o, millətinin halı ilə maraqlanır, millətinə xidmət etmək üçün bütün cəfalarla hazırdır. Axı Bahadının özü belədir. Bahadır belə bir əqidə yoldaşı kimi rəfiqi Sultanın ona söhbət etdiyi türk-müsəlman qızını qəbul edə bilmir. Axı həmin türk-müsəlman qızı “mersi” deyib rusca danışır. Elmi söhbəti öz doğma dilində deyil, fransız di-

lində edir. “Ərə getmək istəyirsinizmi?” sualına cavab verir ki, “hamıdan artıq əfsərə...” Türk-müsəlman qızının anası deyir ki, “... bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan ötəri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən ötəri də bir ayrısını”. Türk-müsəlman qızı “Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualına cavab verir ki, “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır...” Axı türk-müsəlman ola-ola, türk külfətindən çıxma-çıxa, əfsərə ərə getmək istəyən, fransız dilini bilməkdən ötəri öz dilini bəyənəməyən, öz milli mədəniyyətinin deyil, başqa mədəniyyətin arxasında gedən bir kəslə (türk-müsəlman qızı ilə) necə əqidə yoldaşı olmaq olar? Odur ki, Bahadırın əqidəsində millətin, dilin, mədəniyyətin xidmətində cəfəkeşlik göstərmək durur. Ancaq bu cəfəkeşliyi erməni qızı Sona başa düşdüyü halda, Bahadırın rəfiqi Sultanın söhbət etdiyi türk-müsəlman qızı anlamır. Ona görə də Bahadırın və bu qəbildən olan düşüncə sahiblərinin əqidə yoldaşı erməni qızı Sona olur. Bahadıyla Sona birfikirli cavanlardır. Sona Bahadırın “...bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıblar...”, “...elmsiz millət qabağa gedərmimi?” fikirlərinə çox narahat olur. Ancaq bu fikirləri Bahadır rəfiqi Sultanın ona danışdığı türk-müsəlman qızı ilə bölüşə bilməz. Ona görə ki, rəfiqi Sultanın danışdığı türk-müsəlman qızının fikri, mövqeyi, əqidəsi tamam başqadır.

İndi də əsərdən çıxış edərək Sonanı təkliddə narahat edən “sual”a cavabı axtarmalı oluruq. O da tək olanda onu təmiz məhəbbətlə sevən, onu anlayan, ona

əqidə yoldaşı olan bir adam barədə düşünür. Diqqət yetirək: “Sona da təkliddə həmin bu fikirləri (onu təmiz məhəbbətlə sevən, onu anlayan, ona əqidə yoldaşı olan – B.X.) başından keçirərkən “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?” sualını öz-özünə verərdi”. Bir sözlə, Bahadıyla Sona arasındakı “ruhani məhəbbət” ailə qurmaq, evlənmək istəyindən uzaqdır. Bu istəyi onlar özlərindən qovurlar, özlərinə yaxın buraxmaq istəmirlər. Yenə də əsərə müraciət edək: “Fəqət hər ikisi “xoşbəxtəm, deyilmi?” sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm” sözlərindən sonra “Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sualı bunları rahat qoymurdu. Bu “sualı” hər ikisi özündən kənar etmək istəyirdi, var qüvvələri ilə “daha bizə bir şey də gərəkmi?” sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi... Hətta bir gün Bahadır “bu sözləri” bilməzəcə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: “Əcəba! Məndə o qədər qüvvəti qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən kənar edəm?!”

Sona isə “belə bu sözləri” meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minvalla Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışırdılar. Hərdən bir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızarırdılar, gah bir-birini görəndə yerə baxırdılar...” Əsərdəki bu mətnə “Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sualına cavab verilir. Cavab belədir ki, onların hər ikisi

öz nəfslərini boğmağa çalışır, ailə qurmaq, evlənmək fikrini beyinlərinə gətirmirdilər. Onların bu pünhan məhəbbəti açıq qalmış medalyondakı Bahadırın əksini Maşonun görməsi ilə açılır. Sonanın anası Maşo ona deyir: “Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dilini sevən bir qız... Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çadırəm”. Sona başındakı fikirləri, sevgini qara fikir hesab edir və anasına deyir ki, bu qara fikirlərin onun beynindən çıxmasında ona yol göstərsin, ona yoldaş olsun, onu xilas etsin. Sonanın atası Yusif məsələni bildikdə qızının hərəkətinə təəccüb etmir, ancaq onu çaşdıran məsələ Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olması olur. Yusif və Maşo Bahadırdə heç bir eyib tapmırdılar, ancaq Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olması onlarla Bahadır arasında uçurum dərə yaradırdı. Başqa sözlə, N.Nərimanov dolayısı yolla “ermənidən müsəlmana yar olmaz” fikrini çatdırmaq istəyirdi. Əgər belə deyildisə, niyə ata və ana (Yusif və Maşo) gecə-gündüz fikir etsələr də, müəyyən bir qərara gələ bilmirdilər? Niyə Sonaya bir yol göstərə bilmirdilər? Çıxış yolu tapılmayan bir məqamda Bahadır Peterburqdan Sonaya bir kağız yazır. Kağızda “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözlərinin Bahadıra güclü təsir etdiyi aydın olur. Məhz münasibətlərin bu məqamında N.Nərimanov Bahadırın Sonaya yazdığı kağızda bir bədii priyomdan istifadə edir. Bahadır yazır: “Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda

uçurum bir dərə ixtira edir...” Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, N.Nərimanovun məqsədi heç də Bahadırla Sonanın ailə qurması, bir-birinə qovuşması deyil. Bu münasibətlə məsələlərə yanaşmaq çox adi və bəsit görünür. Əslində N.Nərimanov Bahadırla Sona arasındakı “ruhani məhəbbət”dən istifadə edərək daha ali məqsədləri açıqlayır. Daha ali məqsədlərə aydınlıq gətirir. Daha ali məqsəd, amal, ideal uğrunda vuruşur. Bunlardan biri insanlar arasında yaranan “uçurum dərələri” məhv etməkdir. Bu mənada N.Nərimanov Bahadırın Sonaya yazdığı kağızda Bahadırın dili ilə deyir: “Xanım Əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşıq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi “uçurum dərələr” ayıra? Əcəba! Bu “uçurum dərələri” biz insanlar düzəldibsə, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləş etsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyət, məhəbbət aləmidir. Mən sizi sevirəm, siz də mənə, “Yox, sevmək olmaz!” qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və büt-pərəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!”

N.Nərimanovun ali məqsəd, amal, ideal uğrunda vuruşlarından biri də millətini, dinini sevməkdir. Məhz bunları da Bahadırın Sonaya yazdığı məktubda Bahadırın dili ilə belə deyir: *“Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxartmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəlirlər, heç vaxt deməyiblər: “Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik”. Hamısı: “Biz insanları düz yola dəvət edirik” deyiblər...”*

N.Nərimanovun ali məqsəd, ali amal, ali ideal uğrundakı mübarizələrindən biri də insanların bir yola, bir məqsədə xidmət etmələrini onlara anlatmaqdır. Belə olarsa, insanlar arasında təfriqə də olmaz. Ancaq təfriqə həm də ona görə baş verir ki, insanların ağılında naqislik olur. Yenə də N.Nərimanov *“Bahadırın Sonaya yazdığı məktubda Bahadırın dili ilə deyir: “Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, aqlımızın naqisliyi. Biz əsl mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahu buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsl mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar, məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?...”*

Sona Bahadırın ona yazdığı kağızı oxuduqdan sonra onu rahatsız edən suallara cavabı bu kağızda

tapır. Hətta anasına deyir ki, bu kağızı anası da, atası da oxusun.

Bahadırın və Sonanın fəlsəfəsi millətin, camaatın fəlsəfəsinə ziddir...

Bahadırın Sonaya yazdığı kağızı Yusif və Maşo oxuyandan sonra Yusif belə bir qənaətə gəlir ki, Bahadırın yazdığı kağızdan da görünür ki, onun üçün hansı bir məzhəbdə olması fərq etmir. Bahadır bu əqidəsinə görə xristianlığı qəbul edərsə, biz də (yəni Yusif və Maşo) onu qəbul edərik. Ancaq Sona atasına deyir ki, bu haqda Bahadıra heç nə deyilməsə yaxşıdır. Ona görə ki, Bahadıyla Sonanı bir-birinə yaxın edən müsəlmanlıq və xristianlıq deyil. Kiminsə dinini dəyişməsi, kiminsə müsəlmanlığı, yaxud da xristianlığı qəbul etməsi məsələnin həlli yolu deyildir. Ona görə ki, Bahadıyla Sona arasındakı yaxınlığı onlar arasındakı əqidə, amal, məslək birliyi yaratmışdır. Məhz Nəriman Nərimanov bu məsələni qabartmış, bu məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək istəmişdir. Ancaq Bahadıyla Sonanın fəlsəfəsini camaat başa düşürmü? Camaatın bu məsələyə münasibətdə fəlsəfəsi tamam başqadır.

Yenə də əsərə müraciət edək. Yusif qızı Sonaya deyir: *“...Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət ediriksə, bizə ayrı bir nəzərlə baxırlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirsən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olursanmı haman millət səni özündən kənar etsin?”* Yusifin bu fikirlərinin müqabilində Sona ona

deyir ki, “Bəs Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?” Bununla da N.Nərimanov iki fəlsəfəni üz-üzə qoyur: Bahadırla Sonanın fəlsəfəsi və millətin fəlsəfəsi. Birinci fəlsəfə bəşəriyyətə xidmət edir, ikinci fəlsəfə insanlar arasında dil, din, adət-ənənə fərqi yaradır. Hər iki fəlsəfədən öz şəxsi maraqları üçün istifadə edənlər də olur. İkinci fəlsəfədəki maraq daha ziyanlı və heç kəsə fayda verməyən maraqdır.

Bahadırla Sonanın fəlsəfəsi, bir də millətin fəlsəfəsi N.Nərimanovun yazıçı idealının dediklərindən biridir. Odur ki, o, Yusifin dili ilə Sonaya deyir: *“Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və genə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təkliddə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat haman fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-babalarımızın adətləridir, qızım!”* Bəli, Sona bunların hamısını yaxşı başa düşür. Həm də millətindən ayrı düşmək istəmir. Millətini sevir və ömrünü millətinin yolunda sərf etməyə hazırdır. Bahadır da belə bir gəncdir. Ancaq N.Nərimanov Bahadırla Sonanın fəlsəfəsini millət, camaat fəlsəfəsi ilə üz-üzə qoymaqla hər bir kəsi düşündürür, həm də çıxış yolunu axtarmaq istiqamətində düşündürür. Necə ki, Yusif də Maşo ilə bu barədə düşünlər. Çıxış yolunu Bahadırla görüşməkdə və onunla birlikdə bu məsələni müzakirə etməkdə görürlər. Ancaq bu müzakirədə Bahadırla Sona millətin, camaatın fəlsəfəsi ilə getsə, onda təmiz məhəbbət, ruhani məhəbbət öz ideallığını

itirə bilər. Məhz ona görə də məhəbbətdəki ideallığı yaşatmaq üçün Bahadırla Sona bir-birinə qovuşa bilmir.

“Ruhani məhəbbət”in, ideal məhəbbətin sonu...

Həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəsdir. Onu heç nə ilə almaq və satmaq olmaz. Alınan və satılan məhəbbət müqəddəsliyini itirir. Bu mənada ideal məhəbbətin müqəddəsliyini qorumaq üçün Bahadırla Sonanın bir-birinə qovuşmasına imkan verilə bilməzdi. Kim tərəfindən imkan verilə bilməzdi? Yazıçı tərəfindən, N.Nərimanov tərəfindən. Müqayisə üçün qeyd edək ki, N.Nərimanov “Əsli və Kərəm” adlı məqaləsində ideal məhəbbət, həmişə ideal olaraq qalan məhəbbət barəsində yazır: *“...Türk-tatar qövmü-eli. “Əsli və Kərəm”in dilləri ilə nə demək istəyir? Həqiqi, təmiz məhəbbət nə olmağını istəyir bildirsin: həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissdır. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss şan-şövkətdən, tac və taxtdan əl çəkdirər. Bu hiss padşahı gədadan ayırmaz. Həqiqəti, təmiz məhəbbət, məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz... Məşuqun məbudun vəisalına çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır. Həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna, məşuquna çatarsa, ideala çatan kimidir. İdeala çatarsa, ideal ideallığından çıxar...”*

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, “ruhani məhəbbət”, ideal məhəbbət Bahadır və Sona arasındakı məhəbbətə də aiddir. Ona görə də Yusif Sona ilə birlikdə Peterburqa, Bahadırın yanına gəldikdə üçü birlikdə bu məsələyə sərəncam vermək istəyirlər. Yusif deyir:

“Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət camaat... Mil-lət...” Yusifin bu sözlərinin müqabilində Bahadır deyir: “... Düz buyurursunuz... Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir... Bağışlayınız.... Əfv ediniz məni... Mən... Mən...”

Beləliklə, “ruhani məhəbbət”in, ideal məhəbbətin sonu Bahadırın tapançanı gicgahına sıxması ilə qurtarır. Bununla da “ruhani məhəbbət”, ideal məhəbbət əbədi yaşamaq imkanını qazanır. Bahadırın bu kağızda yazdığı isə hələ də öz həllini gözləyir: “Təvəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsınız. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm... Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr!” Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız...” Hələ də “uçurum dərələr” mövcuddur. Hələ də bu “uçurum dərələr”in məhv olunacağı ümidi ilə insanlar yaşayır.

Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında erməni məsələsi

“1905-ci ildə” pyesində şəxs adları nə deyir?..

“1905-ci ildə” pyesində iştirak edən ermənilər bunlardır: Ağamyan (erməni kapitalisti, mədən sahibi), Haykaz (Ağamyanın oğlu, zabit məktəbinin tələbəsi), Allahverdi Əsriyan (Qarabağ kəndlisi), Nabat (Allahverdi Əsriyanın arvadı), Eyvaz (Allahverdi Əsriyanın, Nabatın oğlu, inqilabçı-işçi), Sona (Allahverdi Əsriyanın, Nabatın qızı), İsak (işçi), Arşak (işçi), Aram (işçi), Karapet. Ancaq bu adların içərisində azərbaycanlı adlarının ermənilərə qoyulması sual doğurmaya bilmir. Axı necə olur ki, ermənilər özlərinə Allahverdi, Nabat, Eyvaz, Sona adlarını verirlər? Səbəb aydındır, Azərbaycan xalqının içərisinə girir, onun yaratdığı dəyərləri mənimsəyir, hətta adlarımızı da oğurlayırlar. Ermənilər bu işi o qədər ustalıqla həyata keçirirlər ki, hansısa azərbaycanlının bu işə irad tutmasına, narahat olmasına yer saxlamırlar. İş o yerə çatır ki, Qarabağın yaşıl bir yamacında kiçicik bir kənddə yaşayan azərbaycanlı və erməni ailələrinin toyuqları bir-birinin hinində yumurtlayır. Qarabağ kəndlisi və azərbaycanlı

İmamverdinin arvadı Gülsüm Qarabağ kəndlisi və erməni Allahverdinin arvadı Nabata deyir: “Ay Nabat bacı! Ay Nabat bacı! Bu yiyəsi ölmüş çil toyuq iki gündür yenə də fal aparır. Heç bilmirəm hara baş götürüb gedir, deyirəm, bəlkə, sizin hinə gəldi”. Nabat isə “Hinə bax, ay Gülsüm bacı, dünən hindən iki dənə qərrib yumurta tapmışam” söyləyir. Görün ki, ermənilər azərbaycanlılarla qonşuluq münasibətində ürəyimizin təmizliyindən necə istifadə ediblər. Hətta erməni arvadı Nabatla, azərbaycanlı arvadı Gülsüm arasındakı adı bir məişət söhbətinə fikir verək:

“Nabat. Ala, bunları da apar, dünən axşam əyirmişəm.

Gülsüm. Nə xəbər, qaçhaqaç deyil ki, mənim hələ ayrılmış yunum var.

Nabat. Sən allah, ay Gülsüm bacı, mallar gələndə sən onları bir az yemlə, mən Eyvazı yola salım.

Gülsüm. Dana gəlib, yemləmişəm, o biriləri də farağat elərəm. Sən arxayın ol, işini gör”.

Bu qədər yaxınlıqdan ermənilər məqsədli şəkildə istifadə ediblər. Bu qədər yaxınlıqdan istifadə edərək ürəyi təmiz azərbaycanlıların adlarını da özlərinə qoyublar. Heç utanmadan, çəkinmədən *Allahverdi, Nabat, Eyvaz, Sona* adlarını daşıyıblar. Qonşuluq münasibətində azərbaycanlıları o qədər ələ alıblar ki, o qədər “səmimiyyətlər” göstəriblər ki, onlara inanmamaq heç kəsin ağına gəlməyibdir. “1905-ci ildə” əsərindəki aşağıdakı məqamlar qonşuluq münasibətində ermənilərin azərbaycanlıları ələ

aldıqlarını, onları ovsunladıqlarını, azərbaycanlıların inamını qazanmaq bacarığına malik olduqlarını təsdiq edir:

“Gülsüm. Kişi, nə vurmuşsan özünü yerə. Dur bir az odun yar, təndir salacağam.

İmamverdi. Arvad, heç o boyda zarafat yoxdur. O Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəzabbas haqqı, boynuma kəndir də salsalar, əlimi ağdan qaraya vuran deyiləm. Səhərdən qapıları ayaqdan salmışam. Nabat bacı, sən axı hərdənbir yaxşı çayın olur.

Gülsüm. A kişi, dur ayağa odun yar, Eyvaz yola düşür. Təndir salacağam.

Allahverdi. Gülsüm bacı, gedək mən yarım, bu tənbal oğlu tənbal, ayağa duran deyil.

İmamverdi. Eyvaz indi gedir? Bəs sən dedin Eyvaz üçün cücə kəsəcəyəm?

Gülsüm. Sən bir ayağa dur, kəsmişəm. Nabat bacı, uşağı evimizdə yatırmışam, dursa, sən allah, bir az süd verərsən. Hə, düş qabağıma!

İmamverdi. Canım, Allahverdi gedir də.

Allahverdi. Gülsüm bacı, balta hanı, mən gedim yarım.

Gülsüm. Baltamız Haykanuşgildədir. Bu saat gətirərəm”.

Bu söhbətlərdə erməni Allahverdinin azərbaycanlı İmamverdinin yerinə odun yarmaq istəyində olması, azərbaycanlı Gülsümün erməni Eyvaz üçün cücə kəsməsi, İmamverdigilin baltasının erməni Haykanuşgildə olması və s. erməni və azərbaycanlı ailələrinin bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Elə bu yaxın-

lığın nəticəsidir ki, ermənilər azərbaycanlı adlarını daşıyırlar. Onlar burada da azərbaycanlılara olan yaxınlıqdan məqsədli şəkildə istifadə edirlər. Yaxınlıq o yerə çatır ki, erməni qızı Sona atası ilə İmamverdinin bir-birinə oxşadığını söyləyir. O deyir: *“Bilirsən, Eyvaz, biz göbələk yığmağa getmişdik. Bir göbələk tapmışıq. Hanı, nə oldu o? Budur, Baxşı deyir: bu erməni papağına oxşayır. Bax, budur, bu atamın papağı, bu da İmamverdi dayının papağı, bax gör nə təfəvütü var?! Bu onun saqqalı, bu da bunun saqqalı, bu onun üzü, bu da bunun üzü. Doğrudan mən heç fikir verməmişdim, atam ilə İmamverdi dayı necə də bir-birinə oxşayırlar! Hə... hə... (hər ikisini öpür)”*. Bax, bu, erməni qızı Sonanın hamını fakt qarşısında qoymaq bacarığıdır. Bunu heç zaman azərbaycanlı qızı bacarmaz və belə bir hərəkətdə də olmağa bulunmaz. Ancaq erməni qızı Sona yuxarıda söylədiyi fikrə qardaşı Eyvazı da, İmamverdinin oğlu Baxşını da tabe edir. Hərəkətləri, ədəlləri, jestləri, ən başlıcası isə digərlərini öpməsi ilə. O, Baxşını da öpmək istəyir, ancaq yarıda dayanır. Erməni qızı Sona öz istəyini təsdiq etmək üçün, öz istəyinə başqalarını tabe etmək üçün hər kəsi öpməyə hazırdır. Axı, bunu da azərbaycanlı qızı bacarmır və bacarmaz. Ermənilər və erməni qızı belə işləri yaxşı bacarırlar. Hamını öz öpüşlərinə qərq edərək ələ alırlar. Bu baxımdan pyesdəki bəzi parçalara diqqət edək:

“Baxşı. Yaxşı, atam, mən təslim də.

Eyvaz. Bəs mən?

Sona. Bu da sən (anasını və Gülsüm bacını öpərək), bu da sən, bu da sən, bu da... (Baxşıya tərəf gedib öpmək istəyir, yarıda dayanır).

Eyvaz. Hə, nə oldu, qorxdun? Öp də, hə, görünür, onu bizim hamımızdan çox istəyirsən?”

Görün ki, Eyvaz öz bacısı Sonanın başqalarını öpməsinə qısqanmır, Sonanın hər kəsi öpməsinə bir söz demir, hətta Sonanın Baxşıya tərəf gedib onu öpmək istəməsinə nəinki biganə qalır, həm də deyir: *“Hə, nə oldu, qorxdun? Öp də, hə, görünür, onu bizim hamımızdan çox istəyirsən?”* Bax belə-belə işlər ermənilərə elə bir meydan yaradıbdır ki, onlar azərbaycanlıların yaratdığı dəyərləri mənimsəsinlər, o cümlədən adlarımızı öz övladlarının adlarına versinlər. Bir daha qeyd edək ki, erməni qızlarının bacardıqlarını azərbaycanlı qızlar yatsa, heç yuxularına da girməz. Hansı azərbaycanlı qızı erməni qızının etdiyini edər? Heç biri. Gəlin “1905-ci ildə” əsərindən başqa bir bədii parçaya diqqət edək:

“İmamverdi. Ağız, vələdəlcümcüm, o nədir tolazlaşmışan selbəni, gedib dəyib Haykanuşun danasının gözünə? O da gəlmişdi. Allahverdi kişinin üstünə davaya. İtdən ötürüm getdi.

Sona. Canı çıxsın buraxmasın danasını evimizin yanına. Baxşı üçün qərənfil şitili əkmışəm, gəlib hamısını yeyib”. Erməni qızı Sonanın selbəni öz erməni Haykanuşun danasının gözünə vürməsi, Baxşı üçün qərənfil şitilini əkməsi bir tərəfdən bir türk külfəti ilə bir erməni külfətinin birlikdə mehriban yaşamasıdırsa,

digər tərəfdən hər iki külfətin öz ampulasında olmasıdır. Erməni külfətinin ampulasında yalnız və yalnız ermənilər ola bilər. Qoca Baxşının bu dedikləri öz yerində: *“Onlar qonşu idilər. İki külfət: biri türk idi, biri erməni, lakin onların yaşayışı bir idi, işləri bir, görüşləri bir, dərdləri bir, sevincləri bir, diləkləri bir, əməkləri bir idi. Uşaqları bir evdə böyüyür, malları bir yerdə otlayırdı, toyuqları bir hində yumurtlayırdı...”* Ancaq erməni külfəti ilə türk külfətinin ampulası bütün məqamlarda bir-birindən fərqlidir. Türk külfətinin ampulası belədir ki, o erməninin dəyərlərini mənimsəyib özünükü etmir, özünün nəyi varsa, onu da yaşadır, öz ampulasında erməni külfəti ilə davranır.

Türklər və ermənilər bir yerdə çalib-oyunayırlar...

Qarabağda Baxşıgilin kəndində toydur. Toyda türklər və ermənilər bir yerdə çalib-oyunayırlar... Oxunan mahnının, oynanılan rəqs havalarının ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur, onların hamısı türklərə məxsusdur. Ancaq ermənilər oxunan mahnılara, oynanılan rəqs havalarına özlərininki kimi baxırlar. Ona görə ki, ermənilər gözlərini açandan türk mahnılarını dinləyib, türk rəqs havalarına oynayıblar. Hansı türk mahnısını dinləyib və oxuyublarsa, hansı türk rəqs-lərini oynayıblarsa, elə biliblər ki, onlarıdır, onlara məxsusdur.

Atalar yaxşı deyibdir ki, “Aşıq gördüyünü çağırar”. Ermənilər də gördüklərini çağırıblar. Ermənilərin gördükləri canlarına, qanlarına elə işləyibdir ki, bu bədbəxt uşaqları türk mahnısını da, türk rəqsini də öz

adlarına çıxmaqdan nə çəkiniblər, nə də utanıblar. Bunların hamısı öz yerində. Yenə də qayıdaq “1905-ci ildə” əsərində Qarabağda Baxşıgilin kəndində olan toya. Toyda türklər və ermənilər bir yerdə çalib-oyunayırlar. Oxunan mahnı türk (azərbaycanlı) mahnısıdır:

*Tut ağacı boyunca,
Tut yemədim doyunca.
Yarı xəlvət görmədim,
Danışmadım doyunca.
Yaxud:
Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə.
Qoy məni öldürsünlər
Bir alagöz qız üstə.*

Görün işin harasıdır ki, bu mahnının “Ay kəmərim, kəmərim” hissəsini də ermənilər hamı ilə birgə oxuyurlar. Yeri gəlmişkən əsərdə, lap başlanğıcda erməni qızı Sona çox tutqun halda çamadanının üstündə oturmuşdur və düşünür. İçəridə, otaqda isə kimsə “Sarı gəlin” mahnısını oxuyur:

*Saçın ucun hörməzlər,
Neynim aman, aman, neynim aman, aman, sarı gəlin?
Səni mənə verməzlər.
Neynim aman, aman, sarı gəlin!
Sarı gəlin, aman, sarı gəlin, boy-boy, sarı gəlin!
Gəl-gəl səni alım...*

Axı bu ermənilər dünyaya gəldikləri gündən türk (azərbaycanlı) mahnıları dinləmiş, bu mahnıların ov-sunu altında milli kimliklərini, milli mənliklərini unu-

darəq sevdikləri hər bir şeyə yiyə, sahib olmaq istəmişlər. Ermənilər indi də türk (azərbaycanlı) mahnılarına sevə-sevə qulaq asırlar, hələ lazım gələndə utanmadan onları öz mahnıları kimi qələmə verməyə çalışırlar.

“1905-ci ildə” əsərində erməni də (Aram, Allah-verdi) “Qaytağı” havasına oynayırlar. Usta Sumbat türk (azərbaycanlı) mahnıları çalır. Axı onların bildikləri də budur. Başqa heç nə bilmirlər. Hətta erməni qızı Sona deyir ki, Baxşı çalsın, o oynasın. Baxşı çalır, bir nəfər oxuyur, Sona və digərləri oynayırlar. Yenə də türk (azərbaycanlı) mahnısına:

Oxuyan

*Azad bir quşdum,
Yuvamdan uçdum,
Bir bağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

Hamı

*Bir bağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

Oxuyan

*Bir ovçu gördü,
Köksümdən vurdu,
Torpağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

Hamı

*Torpağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

Bu mahnıya oynamaq üçün ermənilər yarışa girirlər. Sona “Mən oynamaq istəmirəm, mən yorulmuşam” deyəndə erməni Haykaz onu təhqir edir və deyir: “Oyna, deyirəm sənə, köpək oğlunun qızı”. Ermənilər türk (azərbaycan) mahnılarına və musiqisinə oynamaq naminə bir-birini təhqir edir, alçaldır, bir daha millət kimi hansı xislətin sahibi olduqlarını gizlədə bilmirlər. Haykazla Aram arasındakı toqquşmanın özü də ermənilərin xislətinə aydınlıq gətirir. Belə ki, Haykaz erməni qızı Sonanın yorulmasına baxmayaraq, oynamasını istəyir, ancaq Aram isə onun bu təkidinin qarşısını alır. Belə bir vəziyyətdə Haykazla Aram arasında ziddiyyət yaranır. Əsərdəki bədii parçaya diqqət edək:

“Haykaz. Çəkil, deyirəm sənə. Mən əfsərəm, əfsərin sözüünün üstündən söz ola bilməz.

Aram. Adə, nə havalanmışsan? Cəhənnəmə ki, əfsərsən. Əfsər olmaq üçün hələ gərək qızın əlini sındırasan?

Haykaz. Sındıraram, gözünü də çıxararam.

Aram. Qızın əlini burax, deyirəm sənə, köpək oğlu. Gözünü də çıxararam, bəbəyini də.

Haykaz. Mənim gözümü, əfsər Ağamyanın gözünü? Köpək oğlanları, al! (Arama bir şillə vurur). Yaxşıdır?

...

Haykaz. Mən əfsərəm, adamın atasını da yandıraram. Mənim hər şeyə ixtiyarım var.

Aram. Kimin, adə... dedim daha şuluqluq olmasın, indi ki, belə oldu, al! (Onu şillə ilə vurur)

Haykaz. Məni... Əfsər Ağamyanı. Əfsərin təhqir ləkəsini ancaq qan yuyar (Tapança çəkmək istəyir, Baxşı onu möhkəm tutur).

...

Haykaz. Mənim əl-ayağımı? Mən Bakıdan gəlmişəm. Adamın atasını yandıraram. Burax məni, köpək oğlu!

Aram. Xox, Bakıdan gəlmişəm. Bakıdan gəlmək üçün qorxaq səndən?" Sonra bu qalmaqal yerinə Qarabağ uryadniki – köməkçisi gəlir. Haykaz Aramı, hətta Baxşını göstərir. Onları damlatmaq istəyir. Bu da toyda erməninin yaratdığı bir iş. Erməni xislətinin bir görünüşü. Onların həmişə qalmaqal yaratmağa maraqlı olmaları. Deməli, əsərdəki bu məqamlar da təsdiq edir ki, ermənilər heç zaman axıra qədər bir yolun yolçusu olmurlar. Ona görə də bir toy məclisinin axırını belə qurtarırlar.

Milli ədavəti qızısdıranlar və alət kimi istifadə olunan ermənilər...

Bakı general-qubernatoru bir tərəfdən azərbaycanlıları, digər tərəfdən erməniləri qızısdırır. Qubernator mədən sahibi Əmiraslan bəy Salamova deyir: *"Kürdləri mən çox sevirəm, igid tayfalarıdır. Onlar olmasa idi, Türkiyə bu ermənilərlə bacara bilməzdi"*. Salamov isə: *"Görmürsən, köpək uşağı gəmidə oturub, gəmiçi ilə savaşırlar. Bütün müsəlmanların əkin yerlərini saldırlar öz adlarına, nə var ki, xəzinədən icarə eləmişik"* deyir. Qubernator ermənilər barədə qızısdırıcı mövqeyini gizlətmir: *"Yaman millətdirlər. Axır,*

o gün mən onlara açıq dedim. Dedim: siz Türkiyədə döyülmüşsünüz, indi əvəzini buradakı müsəlmanlardan almaq istəyirsiniz". Qubernator Salamovu elə bir vəziyyətə gətirir ki, nəticədə o belə söyləyir: *"Baxma ermənilər burada bir qələt eliyə bilməzlər. Papağımı götüürüb bir hay deyərəm, beş yüz adam axar bura. Torpaqlarını torba ilə daşıdıraram. Ancaq Türkiyə ilə ədavətləri var, bizə nə? Türkiyə bir padşahdır öz yerində. Eşşəyə gücləri çatmır, palanı nə üçün döyürlər?"* Bu zaman qubernator özünə çox inamla: *"Döyə bilməzlər. Nə qədər mən sağam, müsəlmanların başından bir tük belə askik olmaz"* deyir. Göründüyü kimi, "Türkiyədə ermənilərin törətdikləri", "həmişə gəmidə oturub, gəmiçi ilə savaşmaları", "müsəlmanlardan əvəz çıxmaq istəyində olmaları" və s. məsələlər "1905-ci ildə" əsərində verilir. C.Cabbarlı erməni məsələsini, erməni problemini ədəbiyyata gətirir. Onun yazdıqları erməninin kimliyini açır, oxucuda bu məsələ ilə bağlı geniş təsəvvür yaradır. Ancaq biz bunları oxuyuruqmu?! Oxuduqlarımızdan nəticə çıxarıyırmı?!

Cəfər Cabbarlı milli ədavəti qızısdıranların iç üzünü açır. Oxucu əsərdəki qubernatorun dedikləri əsasında çox mətləblərdən xəbərdar olur. Qubernator vasitəsilə həm ermənilərin xisləti açıqlanır, həm də ədavət qızısdırılır. Qubernator mədən sahibi Əmiraslan bəy Salamova deyir: *"... Əmiraslan bəy, işlə göstərmək lazımdır. Ermənilər çalışırlar, padşaha azı on kağız göndərmişlər, siz birini də göndərməmişsiniz".* Quber-

natorun başqa bir fikri: *“Yox, dostlar, elə iş olmaz. Bu ermənilərlə mümkün qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Onsuz da onlar aranı qızıdırmaq üçün bəhanə axtarırlar. Onlar ancaq bizdən çəkinirlər, yoxsa dinc oturmazlar”*. Qubernator özünü şirin edir. Müsəlmanlara (azərbaycanlılara) deyir ki, guya qubernator olmasa, ermənilər sakit dayanmazlar. Halbuki ermənilərin dinc oturmamalarının səbəbkarlarından biri də məhz qubernatordur. Qubernatorun *“Onlar (yəni ermənilər – B.X.) ancaq bizdən çəkinirlər, yoxsa dinc oturmazlar”* fikrinin müqabilində millətçi intelligent Bahadır bəyin *“Lakin, general həzrətləri, ermənilərin bu kimi fikirləri olduğu nədən görünə bilər?”* söyləməsini qubernator belə cavablandırır: *“Nədən? Bahadırbəy, xahiş edirəm belə şeyləri məndən soruşmayasınız. Doğrudur, mən sizinlə dostam, ancaq vəzifəm belədir ki, hər şeyi açıb deyə bilmərəm. Nədən? Hər şeydən!.. Siz bilən mədənlərdəki bu şuluqluğun səbəbi nədir, əsl şuluq salan kimdir? Eyvaz Əsriyan, Dəmirçiyan, Nalbandyan, hamısı yan... yan...yan... Daha hər şeyi mən açıb deyə bilmirəm”*. Qubernatorun *“mən sizinlə dostam”, “ancaq... hər şeyi açıb deyə bilmərəm”, “... əsl şuluq salan kimdir? Eyvaz Əsriyan, Dəmirçiyan, Nalbandyan, hamısı yan...yan...yan... Daha hər şeyi mən açıb deyə bilmirəm”* fikri bu gün də təkrarlanır. Bu gün də ermənilərin havadarları həmin fikirlə fəaliyyət göstərirlər. Ermənilər kimi onların da xisləti dəyişməyibdir. Bu gün də azərbaycanlılara vəd verilir, ermənilərə isə havadarlıq olunur. Bu gün də bir qisim beynəlxalq təşkilat-

lar, qurumlar, cəmiyyətlər, dövlətlər azərbaycanlılara vəd verir, ermənilərə isə havadarlıq edir, silah verir, pul verirlər.

Ağamyan erməni kapitalistidir, mədən sahibidir, “Böyük Ermənistan” planının iştirakçısıdır...

Maraqlı bir məqam var: erməni Ağamyan Bakıda kapitalistdir, mədən sahibidir. Görün ki, bu ermənilər Azərbaycanın sərvətlərinə necə sahib çıxıblar?! Bununla belə, rahat olmayıblar, ədavət toxumu sərənlərin dəyirmanına su töküblər. Naşükür və naxələf simasında yaşayıblar. Onların simasını bilənlər erməni alətini istədikləri kimi istifadə ediblər. Məsələn, qubernator kimi. O deyir: *“Budur, Əmiraslan bəy deyir müsəlmanların yerlərini alırlar, heç hələ bu neçə vaxtda gizlədirdim. O gün Ağamyan ərizə veribdir ki, Əmiraslan Salamovun fantan vuran iki buruğu mənim xəzinədən icarə etdiyim yerdədir. Bu nə deməkdir? Əmiraslan bəy demişkən: bu gəmidə oturub, gəmiçi ilə döyüşmək deyilmi? Diplomat tükü tükədən seçər”*. Salamov isə deyir: *“... O yer mənim babamın xırman yeridir, xəzinənin nə ixtiyarı var mənim yerimi icarəyə versin? Əlimdə kupçum var”*. Deməli, əlində kupçası olan azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarında ermənilərin həmişə gözü olmuşdur. Hətta torpaqlarımızda fantan vuran buruqları mənimsəmiş, kapitalist olmuş, milyonlar qazanmışlar. Lazım gəldikdə torpaq davası salmış, lazım gəldikdə millət davası salmış, lazım gəldikdə dumaya üzv seçilmiş, lazım gəldikdə azərbaycan-

lıların hər hansı bir vəzifəyə təyin olunmasına etiraz etmişlər. Bunu təsdiq edən bəzi bədii parçalar:

“Qubernator. İş elə orasındadır ki, onlarlıq olsa (yəni ermənilik – B.X.), bütün müsəlmanları buradan qovarlar.

Salamov. Qoyarlar məgər onları? Ölüni öz başına qoyarsan, şllaq atar, kəfəni cırar.

Bahadırbəy. Lakin bu, şəxsi bir dava kimi də tərəqqi edilə bilər.

Qubernator. Yox, bu sistemdir, plandır. Böyük Ermənistan planının bir hissəsidir, yoxsa o, buna cəsarət etməzdi. Onlar hər yeri qamarlamaq istəyirlər.

Salamov. Bəs bu millət davası deyil? Yaxşı, deginən, köpəy oğlu Ağamov (Ağamyan nəzərdə tutulur – B.X.), mən sabah o balaxanlıları doldurum o zala, iti selbə ilə qovan kimi Sovet-siyəzddən basım səni bayıra, özün də afərin de. Yox, atam, bu elə millət davasıdır. Eşitdim, mən sənə nə deyirəm! Biz də bir şey bilirik axı...

...

Qubernator. Vəziyyət çətindir. Sizin qabağa çıxan adamlarınız yoxdur. Olanlar da ağına su alıb oturubdur. Müsəlmanlar demişkən: nə tüfəngə çaxmaqdır, nə də sümbəyə toxmaq...

Salamov. Elədir, elədir, canım, biz müsəlmanda qıryət yoxdur. O dumda (yəni dumada – B.X.) şar saldıda mən əgər bərkini tutsaydım, o Ağamov (Ağamyan – B.X.) heç дума keçə bilməzdi.

Qubernator. Amma mən o gün Bahadırbəyi qlava müavinliyinə təklif etdim, bütün ermənilər etiraz etdilər.

Bahadırbəy. Etiraz etdilər? Əlbəttə ki, onlar özlərininkini keçirmək istəyəcəklər. Heç şübhəsiz ki, milli çəkişmənin nəticəsidir”.

Qubernator vəd verir, nümayişə səsləyir, aranı qızıdır...

Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” əsərində elə məqamlara toxunur ki, onların hər biri həm tarixə, həm də bu gün də müşahidə etdiyimiz, qarşılaşdığımız məsələlərdir. Bu mənada Cəfər Cabbarlının “1905-ci ildə” əsəri erməni məsələsi ilə bağlı dəyərli bir mənbədir. Bu mənbəni dönə-dönə oxumaq, dönə-dönə təhlil etmək, dönə-dönə gənc nəsə çatdırmaq lazımdır. Erməni məsələsinin belə aydın şəkildə işıqlandırılmasına görə hər birimiz Cəfər Cabbarlıya minnətdar olmalıyıq.

Əsərdəki bir məqam da bu gün aktuallığını itirməyən məqamdır. Həmin məqamın özünü yenə də çoxlarımız görmüş və müşahidə etmişik. Məsələn, padşahın nümayəndəsi kimi qubernatorun özünü müsəlmanların dostu hesab etməsi, vəzifəyə keçirmək üçün müsəlmanlardan adam istəməsi, müsəlmanlardan padşaha qulluq etməyə hazır olduqlarını bildirmək üçün nümayişə qatılmalarını arzulaması və s. gizli oyunların bir hissəsi kimi diqqəti cəlb edir. Yenə də əsərdən bəzi parçalar:

“Qubernator. Siz bir görünüz ki, mən müsəlmanlarla dostam, ona görə padşaha şikayət yazıb, mənim geri çağırılmamı tələb etmişlər. Lakin mən qorxan deyiləm.

İşi Peterburqda yazmışam. Mən elə sabah Bahadırbəyi qlavanın köməkçiliyinə keçirərəm. Siz ancaq adamlarınıza deyın ağızlarını yumub, teleqraf şalbanı kimi oturmasınlar. Siz mənə adam verin, mən hər yerə adam keçirim.

Salamov. A kişi, iş adama qalsa, sənə o qədər adam verim ki, lap itüvə tök.

Qubernator. Bir də ermənilər çalışırlar, siz də yığışın bir nümayiş düzəldin ki, padşaha qulluq etməyə hazırıq. Belə olsun ki, mənim də əlimdə bir dəstəvuz olsun.

Salamov. Nümayiş elə sabah! O bir iş deyil. O, bir bozbaşın başı altındadır. İstəyirsən elə sabah çıxım parapetin lap ortasında deyim: hər kim padşahu istəmir, onun hərçibətəri belə-belə olsun? Sonra kişi istəyirəm çıxсын ağacımın qabağına ağac uzatsın!

Bahadırbəy. General həzrətləri, siz ki, bizim hüquqi-milliyəmizin naminə bu qədər kömək edirsiniz, nə etmək lazımdır, siz buyurunuz, biz türklər öz sədaqətimizi ibraz etməyə hazırız”.

Görün ki, qubernator Salamovu, Bahadırbəyi nə qədər inandırır. Onlar qubernatorun hər fikrinə diqqət göstərir, əhəmiyyət verirlər. Bax bizim bu sadəlövlüyümüz, boş-boş vədlərə inanmağımız bəzi məsələlərdə bizi düzdə qoyubdur. Odur ki, Cəfər Cabbarlı bu cəhətləri elə dəqiq, elə aydın veribdir ki, bunları oxuyub başa düşməmək olmur. Onun yazdığı “1905-ci ildə” əsəri erməni-müsəlman məsələsinin açıqlamasında əvəzsiz bir mənbədir.

Qubernator çox təcrübəlidir. O bilir ki, harada nə danışır, necə danışır, kimdən və nədən danışır. Həm də onun danışdıqları nə ilə nəticələnə bilər və s. Özünü müsəlmana dost hesab edən qubernator birdən-birə elə fikir söyləyir ki, aranı qarışdırır. Əsərdəki bu səhnələri C.Cabbarlı olduqca inandırıcı bir şəkildə verir:

“Qubernator. Ancaq, dostlar, söz aramızda. Mən bu sözləri dostluqda dedim, hələ Ağamyan gərək ki, öz adamlarını göndərib, o buruqları öz hasarının içinə almaq istəyir. Ancaq xahiş edirəm bu işdən bir cəncəl çıxarmayasınız.

Salamov. Mənim buruqlarımı? Öz hasarı içinə? Alsın görüm necə alır!..” Qubernator yenə də Salamovu qızıdır. Hətta ona silah verməyə hazır olduğunu da deyir: *“Hər halda siz bir qədər ehtiyatlı olun, mümkün qədər dava salmayın. Mən Ağamyana demişəm, bu gün bəlkə o da gəldi. Yenə də ona tapşıraram. Ancaq onların, gərək ki, silahları da çoxdur”.* Əslində həmin silahları da ağamyanlara qubernator veribdir. Onun əli ilə ermənilər silahlanıbdır. Silahla bağlı o, Salamova da kömək etməyə hazır olduğunu bildirir. O deyir: *“O bir şey deyil. İş bərkə düşəndə mən sizə silah da verərəm. Mən əlimdən gələn köməyi etməyə hazırım. Hasar çəkməyə gəldi, qoyma, qurtardı getdi”.* Bu cür yağlı vədləri qubernator hər iki tərəfə verir və hər iki tərəfi qızıdır. O, müsəlmanlara yağlı vədlər verdikdən sonra erməni Ağamyanın gəldiyini görür və müsəlmanlara deyir ki, bu işlərin yaxşılıqla qurtarması barədə o, Ağamyana müəyyən sözlər deyəcəkdir. An-

caq Ağamyana nə deyir? Ona da qızıqdırıcı vədlər, qızıqdırıcı sözlər. Qubernatorun Ağamyana dediyi sözlərə diqqət edin: “*Ancaq, başınıza dönüm, bu tatarlarla bir qədər ehtiyatlı olunuz. Özünüz görürsünüz vəhşi millətdirlər. Mən, əlbəttə, hər şeydə sizə kömək etməyə hazırım: silahla da, hətta lazım gəlsə, adamla da. Ancaq, başınıza dönüm, söz aramızda...*” Qubernator erməni Ağamyanın başını doldurur, onu ələ alır. Canında, qanında nankorluq, naşükürlük olan Ağamyanın bir az da xəbis hərəkətlərini sürətləndirir. Erməninin, o cümlədən Ağamyanın xislətini yaxşı bilən qubernator deyir: “*Mən razı ola bilmərəm ki, onlar Türkiyədəki işlərin hesabını mənim idarə etdiyim bir məmləkətdə xristian bir millətdən, mənim öz dindaşlarımdan çəksinlər. Buna arxayın ola bilərsiniz. Ancaq, hər halda, dediyim kimi, o Əsriyanı tezliklə ələ almaq lazımdır. İşçilər arasında nüfuzu çoxdur*”. Beləliklə, qubernator hər iki tərəfi qızıqdırıldığını bilir. Nəticədə Salamovla Ağamyanın üz-üzə gəldiyi məqamda çıxıb gedir. Təcrübədən çıxmış bu cür siyasət qubernator və onun kimi araqatan adamlar, qurumlar, təşkilatlar, dövlətlər tərəfindən aparılıb, indi də belədir. Nə isə... Hər iki tərəfi qızıqdırılan qubernator hər iki tərəfi özünə “dost” kimi, qonaq kimi evinə dəvət etməklə də nə etdiyini yaxşı bilir. Hər iki tərəfin bir-biri ilə toqquşmasına nail olur. Əsərdən bəzi məqamlar:

“*Salamov. ... Adə, Ağamov (Ağamyan – B.X.), köpəy oğlu, sən indi belə ağız-burun bəhəm eləmişsən*

ki, mənə pirod gedirsən, mənim quyularımı hasara alırsan?!

Ağamyan. ... Yer mənimdir, hasara da salaram, gözüvü də çıxardaram. Kişisən, bayırda danış, cavabını al.

Salamov. Çıx bu saat bayıra, bayırda ayırd edək. Bura sizin üçün İstanbul döyül, torpağınızı torba ilə daşıtdıraram. ...

*Ağamyan. Nahaq yerə sizin Türkiyəyə fikriniz gətərsin. Ağızını dağıtma, deyirəm. Dişlərini qıraram, verdirərəm hamınızı pulemyot ağızına”. Beləliklə, qubernator istəyinə nail olur. Onun istəyi də budur ki, hər iki tərəf üz-üzə gəlsin, bir-birinə əl-qol atsın, bir-birini söysün, təhqir etsin. Belə olanda qubernatorun işi də rahat olur. O, niyyətini həyata keçirmək üçün hər iki tərəfdən istifadə edə bilir. Məsələn bir az da dərinləşdirmək üçün polismeysterə deyir: “*Polkovnik, yazdıqlarımın hamısına elə bu gecə əməl edilməlidir. İki gündən gec olmayaraq, dediyim iki nəfər ölməlidir: biri türk, biri də erməni. Kimlər və nə sayaq, sən özün bilirsən. Hamısını mənə bildirin. Sən azadsan, gedə bilərsiniz*”. Polismeyster qubernatorun qarşısında kimdir? Onun dediklərini, təbii ki, etməlidir. Ona görə də qubernatora deyir: “*Baş üstə, general həzrətləri. Hamısı əmr etdiyiniz kimi, yerli-yerində ediləcəkdir*”.*

Erməniləri müsəlmanlara, türklərə, azərbaycanlılara qarşı qaldırmaq üçün erməni Muradın oğlunu öldürürlər...

Erməni Muradın oğlunu kim öldürüb? Camaata məlum deyil ki, kim öldürüb, haçan öldürüb? Ancaq camaata məlum olan odur ki, onun oğlunu öldürüblər. Qubernator istəyinə nail olub. Onun *“İki gündən gec olmayaraq, dediyim iki nəfər ölməlidir: biri türk, biri də erməni”* planı həyata keçibdir. Ağamyan isə erməni kilsəsində danışır: *“Qardaşlar, xristianlar, ermənilər, bu gün bizim üçün milli bir yasdır. Düşmənlər Türkiyədəki işlərdən doymayıb, burada da öz vəhşiliklərini davam etdirirlər. Bu bizim milli namusumuza toxunan qanlı bir ləkədir. Qoy düşmənlərimiz bilsinlər ki, erməni milləti hələ ölməyib. Bu gün bu cənabın qarşısında bütün erməni milləti başını açıb, düşmənlərə bildirir ki, o öz intiqamını almadıqca, silahını yerə qoymayacaqdır. Hərgah bu yolda son nəfəsə kimi ölmək lazım gələrsə, mən Ruben Ağamyan sizin qabağınızda olacağam”*. Baş verən hadisəyə camaatla (kütlə ilə) yanaşı, keşiş, qubernator və polismeyster də qoşulur. Kütlə şüarlar söyləyir: *“Yaşasın Ağamyan, yox olsun türklər! Yox olsun müsəlmanlar! Ölsün düşmənlər!”* Keşiş də öz keşişliyini belə göstərir: *“Ey Allah-taalanın mömin bəndələri, sizi and verirəm İsanın müqəddəs ruhuna, bizim arvadlarımızın, körpə uşaqlarımızın namusunu düşməndən qoruyun!..”* Araqarırdıranlar üçün – qubernator, polismeyster üçün şanslı bir məqam yaranır. Onların istəkləri reallaşır. Ancaq qubernator özünü elə aparır ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur. O deyir: *“Cənab Ağamyan, bu nə faciədir?”* Sonra polismeysterdən soruşur: *“Səndən soruşu-*

ram: bunu kim öldürmüşdür?” Polismeyster cavab verir: *“Tatarlar öldürmüşdür, general həzrətləri! ... Bir saat bundan əvvəl, Tatarski küçəsində, dör-beş nəfər üstünə atılıb, güllə ilə vurmuşlar”*. Əlbəttə, qubernator da, polismeyster də öz yalanlarını, fırıldaqlarını gizlətmək üçün min oyundan çıxırlar. Polismeyster onu da deyir ki, vuranlar tutulmamış, aradan çıxmışlar. Həm də özü özünü təkzib edərək Qubernatorun *“... vuran haradadır, görən olmuşdurmu?”* sualına belə cavab verir: *“Buradadır, general həzrətləri. Görən olmamışdır. Mən bu gecə onu Saratova göndərirəm”*. Yalan-palanla baş aldadanların növbəti bir oyunu da qubernatorla polismeyster arasında belə baş verir:

“Qubernator. Polkovnik, siz onu başqa yerə göndəriniz.

Polismeyster. Haraya, general həzrətləri?

Qubernator. Qəbrə! Qoy bu sirri də özü ilə aparsın.

Polismeyster. Baş üstə, general həzrətləri!”

Bu dialoqda qubernatorun bu sözlərinə diqqət edin: *“Qəbrə! Qoy bu sirri də özü ilə aparsın”*. Sual olunur: hansı sirr? Ölənin kim tərəfindən öldürülməsində hansı sirr var? Hər şeyin yalan, böhtan, başaldatmaq üzərində qurulduğunu görməmək olmur.

Beləliklə, qubernator da, polismeyster də, Ağamyan da öz rollarını oynayırlar, həm də uğurla oynayırlar.

Sən hər şeydən əvvəl ermənisən...

Niyə hər şeydən əvvəl ermənisən? Ona görə ki, ermənilərin elə ki, milli maraqları yaranır, onda digər işlə-

rini unudur, keçirlər milli maraqlarını müdafiə etməyə. Onlar erməni olduqlarını hər şeydən qabağa çəkirlər. Bu məqamı Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” əsərində çox dəqiq veribdir. Bu mənada Ağamyanla inqilab yolunda vuruşan milliyyəti erməni olan Eyvaz arasındakı söhbətə diqqət yetirək:

“Ağamyan. Bərk dayan, Eyvaz. Heç bir şeydən qorxma. Burada artıq millətimizin var-yoxu karta qoyulmuşdur: ya onlara verər Allah, ya bizə...”

Eyvaz. Lakin unutmayın ki, mən inqilab yolunda vuruşan bir əsgərəm.

Ağamyan. Onun heç bir zərəri yoxdur. Hər şeydən qabaq sən ermənisən. Bizim hər yerdə adamımız olmalıdır. Sən ki bir dəstənin başında durmuşsan, mən bununla ancaq fəxr edə bilərəm. Həm də mənim üçün bir təminatdır. Bilirəm ki, mənim filan yerdə adamım vardır.

Eyvaz. Adamın? Kimdir o sizin adamınız?

Ağamyan. Kim? Sən! Hər halda ermənisən, sənənin damarlarında erməni qanı axır, sən mənim ətimi yesən, sümüklərimə dəyməzsən, hər halda bərk ayaqda sən məni, öz millətini qaniçən Salamovların altına yıxmazsan. Bu mənim üçün böyük bir təminatdır”.

Ağamyan gənc bir erməninin, inqilabçı - işçi Eyvazın beynini zəhərləyir. Onun beyninə millətçilik toxumu səpir. Ermənilərdə bu xislət həmişə olubdur. Beşikdən başlayaraq uşaqlarının beynini millətçilik, şovinistlik hissi ilə doldururlar. Körpəlikdən övladlarının beynini elə zəhərləyirlər ki, onlar böyüyəndə harda çalışmalarından, işləmələrindən asılı olmayaraq,

erməni olmalarını hər şeydən üstün tuturlar. Məhz bu cür təbliğatı Ağamyan Eyvaza da edir. Bunu “1905-ci ildə” əsərində Ağamyanla Eyvaz arasındakı dialoq da təsdiq edir:

“Eyvaz. Siz gülməli sözlər danışsınız, cənab Ağamyan! Mənim üçün sizinlə Salamov arasında heç bir fərq yoxdur. Bu gün mən ona qarşı çıxmışam, sabah sizə qarşı çıxacağam.

Ağamyan. İki millət üz-üzə durub ölüm-dirim vuruşu aparırkən, bir ermənidən belə bir sözü eşitmək?! Sən ermənisən, qəti vuruşda ermənilərin qazmasında olmalısən. Erməni millətinin öz oğlundan bunu tələb etməyə haqqı vardır.

Eyvaz. Siz qızıışmayın, cənab Ağamyan! Bu sözlər ilə mənə təsir edə bilməzsəniz. Mənim həqiqət sandığım kitabda türk, erməni sözü yoxdur, işçi var, fabrikat var. Birincilərlə qardaşam, ikincilərlə düşmən.

Ağamyan. Doğrudan da, sən axı materialistsən.

Eyvaz. Mən materialistəm.

Ağamyan. Mən sənənin materialistliyini təmin edəərəm, onda nə sözün ola bilər?

Eyvaz. Sən bunu edə bilməzsən, çünki sənənin fabrikant təbiətin bunun ziddindədir.”

Ermənilər öz millətlərinin yolunda pullarından keçirlər, erməni qızları isə türk oğlanlarını sevirlər...

Ağamyan Eyvazı ələ almaq üçün ona “*Mən sənə materialistliyini təmin edərdəm, onda nə sözün ola bilər?*” deyir. Əslində Eyvaz erməni olsa da, millət vuruşunun, milli ədavətin, milli davanın əleyhinədir. O, Ağamyan kimi provokatorların əleyhinədir. Bununla da o, sağlam mövqə nümayiş etdirir. Ermənilər öz içərilərində olan belə sağlam mövqeli insanlara, gənclərə həmişə qənim kəsiliblər. Axı Ağamyan və ağamyanlar Eyvaz kimi gəncləri qəbul edə bilməzlər. Axı Eyvazın düşüncəsi Ağamyanın düşüncəsindən qat-qat fərqlidir. Bunu Eyvazın Ağamyana dediklərindən də görmək olur: “*Ağamyan! Sözlərinizə diqqət edin, cənab Ağamyan! Milli namus! Sizin milli namusunuz puldur, mənsəbdir. Onlar bizim nə düşmənimizdir. Onlar da bizim kimi yük daşıyır, çəki vurur, torpaq qazıyır, qan tökür, bir parça quru çörək qazanırlar. Onlarla bizim nə düşmənçiliyimiz vardır? Lakin siz iki doğma qardaşı boğuşdurur, hər ikisinin qanını sorursunuz. Bizim düşmənimiz onlar deyil, bizim düşmənimiz sizsiniz: siz ağamyanlar, siz salamovlar və sizin qabağınızda gedən imperator jandarmaları. Bizim vuruşumuz millət vuruşu deyil, sinif vuruşudur*”.

Ağamyan və ağamyanlar sinfi vuruşu millət vuruşuna çevirməklə çoxlu qazanc əldə ediblər. Onlara qazanc əldə etmək üçün milli vuruş həmişə lazım olubdur. İndi də milli vuruşdan qazanc kimi istifadə edən Ağamyan və ağamyanlar vardır. Belələri həmişə

olduğu kimi, indi də erməni azərbaycanlı münasibətlərindəki gərginliyi milli dava çərçivəsində təqdim edir, xarici ölkələri çaşdırırlar. Halbuki, ermənilər Azərbaycan torpağında – Dağlıq Qarabağda erməni dövləti qurmaq istəyir. Onlar Dağlıq Qarabağda erməni dövlətini qurmaq istədiklərini arxa plana keçirir, ancaq bu ərazidə milli davanın olduğunu şişirdir və dünyaya təqdim edirlər. Belə olanda da dünya çaşır. Dünya ələ bilir ki, Dağlıq Qarabağdakı milli dava erməni millətinə qarşı yönəlibdir. Halbuki erməni millətini bu milli davaya qoşan Ağamyan və ağamyanlar öz işlərini ustalıqla görürlər. Milli dava bayrağı altında Dağlıq Qarabağda erməni dövləti qurmaq istəyirlər. Və bu istəyin yolunda pullar xərcləyir, ideoloji işlər aparır, təbliğat kampaniyasını işə salır, gecə-gündüz dəridən-qabıqdan çıxırlar. Belə yanaşma “1905-ci ildə” əsərində də aydın nəzərə çarpır. Ağamyan Eyvaza deyir: “*Mən pulu sizin üçün yığmışam, mənim varım millətin varıdır, mən millət yolunda çalışıram, səni irəli çəkmək istəyirəm, çünki sən... özümüzünküsən*”. Yəni də Ağamyanla Eyvaz arasındakı dialoqdan bəzi məqamlar:

“*Ağamyan. Əsriyan (Eyvaz Əsriyan – B.X.), ehtiyatlı olun, mənim səbrim tükənməz deyildir. Mən erməni millətinin namusuna ləkə toxunmağa yol vermərəm. Bu, Türkiyədən başlayıb gələn tarixi bir vuruşdur, onun qabağını kəsib bu vuruşda erməni millətini basdırmaq istəyənləri tarix və yaşamaq istəyən erməni milləti qarışqa kimi əzəcəkdir.*

Eyvaz. O vuruş bizim deyil, o vuruş sizindir. O, mädən vuruşudur, siz onu millət vuruşuna çevirmişsiniz. Siz provokatorsunuz!

Ağamyan. Xain.

Eyvaz. Ağamyan! ... Tarix öz gününü aslanlar döyüşünə yetirmişdir. Siz isə, ancaq bir tülküünüz, həm də qorxaq bir tülkü”.

Bunların hamısı öz yerində. Marağ doğuran bir məsələ də erməni qızlarının türk oğlanlarını sevməsidir. “1905-ci ildə” əsərində Sonanın Baxşıya olan məhəbbəti bunu təsdiq edir. Hətta Sonanın Baxşıya olan məhəbbətinə qardaşı Eyvaz nə bir söz deyir, nə də qışqırır. Əksinə, o, Ağamyanın üzünə qarşı belə deyir: “... mənim bacım sənin oğluna getməz”. Ağamyan “... nə üçün getməz?” deyəndə o, cavab verir: “Çünki o özgəsini sevir”. Bu zaman Ağamyan: “... kimdir o özgəsi?” deyir. Eyvaz cavab verir: “Onun sevdiyi bir türkdür”. Ağamyanın “Sən öz bacını türkə verməyə razı olursan?” sualına Eyvaz cavab verir: “Nə olar?” Türk kişinin qüruru, ailəcənablığı, sədaqəti, həmişə qadına kömək, arxa olması və digər müsbət keyfiyyətləri erməni qızının məhəbbətini qazanmağa səbəb olur.

Muğam, tar və kamança YUNESKO-nun siyahısına daxil edilir. Bu gün bu bizim ən mühüm nailiyyətlərimizdən biridir. Muğam, tar və kamançanın YUNESKO-nun siyahısına daxil edilməsini qeyd etməyimiz təsadüfi deyildir. Belə ki, erməni qızı Sona Baxşı ilə yanaşı, onun tarda çaldığı havanı da sevir. Əsərdə Suxumda kiçik bir

otaqda Sona uzanmış bir vəziyyətdədir və ürəyi çox darıxır. O anasına deyir: “Ana! Allahın altında bir adam olaydı, o Baxşının çaldığı havanı bir çala idi, qulaq asa idim. Ey günlər, günlər! Ana, qonşumuzda bir kor var, o da deyəsən, o gün bu havanı çalırdı. Sən allah, bir dur gör, gəlsə çağır, o havanı bir də çalsın, eşidim”. Sonanın anası Nabat soruşur ki, “Usta Minası?” deyirsən. Sona deyir: “Adını heç bilmirəm nədir. Amma, yox, ana, getmə. O havanı heç kəs çala bilməz. Onsuz mənə tar ləzzət verməz”. Bəli, o havanı da, tarı da nə Usta Sumbat, nə Usta Minas, nə də ermənilərin usta hesab etdikləri çala bilməz. Tar kimdirsə, kimə mənsubdursa, o çala bilər, hətta erməni qızını məftun edər. O da əsərdən çıxış edirsə, Baxşıdır. O Baxşı ki, o, əsərdəki üçüncü şəkildə, yəni türklərlə ermənilərin bir yerdə çalib-oyduğu toyda, Baxşıgilin kəndində, Qarabağda oynamaq istəməyən Sonanın oynaması ondan asılı olur. Sonanın “Onda qoyun elə Baxşı çalsın də, o bu havanı yaxşı bilir” istəyinin müqabilində Baxşı tarda çalır, oxuyan aşağıdakı mahnını oxuyur, Sona isə oynayır.

Azad bir quşdum,

Yuvamdan uçdum,

Bir bağa düşdüm

Bu gənc yaşımda.

Hələ onu da deyək ki, Allahverdi qızı Sonanı Qarabağdan Bakıya gətirərkən, Sona Baxşıdan ayrı düşərkən Baxşının tarını özü ilə aparır. Əsərdən bəzi məqamlar:

“Sona. Baxşı, onda mən sənə tarını özümlə apararam.

Baxşı. Baxşı, Sona, apar (Tarı Sonaya verir).

Sona. Sonra sən yenə ayrısını alarsan.

Baxşı. Mən daha sənsiz tar çalmaram.

Allahverdi. Qız, o tarı haraya aparırsan?

Sona. Onu, onu şəhərdə ustaya verəcəyəm. Baxşı gələndə aparacaq.

Allahverdi. Yaxşı, ver yumşaq yerə qoyum ki, sınımsın.

Sona. Eybi yoxdur, əlimdə tutaram”.

Burada Allahverdinin “Qız, o tarı haraya aparırsan?” sualı adamı tutur. Doğrudan da, ermənilər tarı da, kamanı da haralara aparmaq istəyirlər?! Məqsədləri isə odur ki, bu musiqi alətlərini öz adlarına çıxınsınlar. Bunların hamısı təqliddən başqa bir şey deyildir. Azərbaycan xalqının tarı, kamanı erməniləri o qədər ovsunlayıbdır ki, onlar təqlid etməklə təsəlli tapır, yamsılamaq yolu ilə rahatlanırlar. Özləri də yaxşı bilirlər ki, təqlid edirlər, yamsılayırlar. Ancaq boyunlarına düşdüyündən bu yoldan çəkinmirlər.

Sınıf vuruşunu millət vuruşuna çevirənlər...

Qubernator Armyanski küçəsində öldürülmüş türkən cənazəsi qoyulmuş məscidə gəlir. Ona polismeyster məlumat verir ki, türkü öldürən bir neçə nəfərmiş, onlardan biri tutulub, tutulan Eyvaz Əsriyanıdır. Beləliklə, bu qanı Eyvaz Əsriyanın boynuna qoyurlar. Ağamyan, Karapet, keşiş Eyvaz Əsriyanı millət qəhrəmanı kimi təqdim etmək istəyirlər. Ancaq

Eyvaz Əsriyan deyir: “Bu gün erməni kübarları mənə millət qəhrəmanı tacı ilə bəzəyirlər. Qızlar, gəlinlər mənim başıma çiçək səpirlər. Lakin bu çiçəklər hamısı qana boyanmışdır. Bu qan qardaş qanıdır, bu qan tarixi qandır. Bu qanı mən boynuma götürmürəm. Mən qatil deyiləm, bu qandan mənim xəbərim yoxdur. Mən millət qəhrəmanı deyiləm”. O öz çıxışında türklərin ermənilərin düşməni olmadığını söyləyir. Ancaq nə olsun? Erməni kübarları həmişə öz məqsədlərinə çatmaq üçün milli ədavətə əl atıblar. Onlar 1988-ci il hadisələrində də, ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə də əsas məqsədlərindən diqqəti yayındırmaq üçün milli mübarizəni qabartmış, milli mübarizənin kölgəsində əsas məqsədlərini gizlətməmişlər. Əsas məqsəd nədir? Əsas məqsəd Böyük Ermənistan xülyası, əsas məqsəd Dağlıq Qarabağda erməni dövləti qurmaq istəyi və s.

“1905-ci ildə” əsərində sinfi mübarizəni milli mübarizəyə çevirən qubernatorlar, ağamyanlar, haykazlar və digərləri İmamverdinə, Allahverdinə (bir-birinə doğma olan iki qonşunu) üz-üzə qoyurlar. Bəli, küçədə iki “düşmən” üz-üzə dayanır. Axırda məlum olur ki, küçədə, səngərdə üz-üzə dayananlar içərisində İmamverdi və Allahverdi də var. Bir-birini tanıdıqdan sonra hər ikisi qucaqlaşırlar. Hətta məlum olur ki, İmamverdinin heç patronu da yoxdur. O, xahiş edir ki, Allahverdi ona patron versin. Allahverdi İmamverdiyə dörd dənə patron verir və deyir ki, atanda üzünü bəri tutmasın. Bu aralıqda bir şey də məlum olur: “Atan kazaklardır”.

“1905-ci ildə” əsərindəki bir çox bədii detallar sübut edir ki, sinfi mübarizəni milli mübarizəyə çevirənlərin iç üzünü açılır. Əsərə müraciət edək:

“Volodin. Biz xahiş etmirik, tələb edirik: bu qardaş qırğınını dayandırın!

Qubernator. Siz nə istəyirsiniz? İstəyirsiniz bu iki vəhşi milləti birləşdirək ki, sizin iradəniniz altında bizi, Rusiyanın doğma oğullarını qırsınlar? Mən ağalıq sürmək istəyən böyük bir imperiyanın bir əsgəriyəm. İmperiyanın siyasəti öz bayrağını bir yandan Bəndər-buşirə, bir yandan da Bosfor sahilinə sancmışdır. Bu yollara kimsə mənim üçün odekolon səpməyəcəkdir. Bu yol süngü ilə açılmalıdır ki, onun da məhsulu sümükdür və qan... Onların ancaq bir Allahı var: pulemyot. Siyasətdə mərhəmət olmaz. Mən onu öldürməsəm, o məni öldürəcəkdir. Onlar birləşəcəkdilər. Mən patron altında doğma oğlanlarımın başını qoymalı idim. İndi isə, özləri bilirlər: Çayın daşı, çölün quşu”. Qubernatorun fikrindəki bu cümlələri az-çox siyasəti bilən, dünyagörüşü və həyat təcrübəsi olan hər bir adam başa düşür: “İstəyirsiniz bu iki vəhşi milləti birləşdirək ki, ...”, “Mən ağalıq sürmək istəyən böyük bir imperiyanın bir əsgəriyəm”, “İmperiyanın siyasəti öz bayrağını... sancmışdır”, “Siyasətdə mərhəmət olmaz”, “İndi isə, özləri bilirlər? Çayın daşı, çölün quşu” və s.

“1905-ci ildə” əsərində bir çox məqamlardan biri də belədir:

“Volodin. Siz sinif vuruşunu millət vuruşuna çevirməklə ancaq vaxtı uzada bilərsiniz. ...

Qubernator. Aha, demək, millət vuruşu olmasaydı, vətəndaş vuruşu olmalı idi. Şah və mat! ... İmperiya döyüşkən bir qartaldır. O, qartallar ilə döyüşür, siz isə qanadı qırıq sərçələr kimi əl-ayağa dolaşırsınız”.

Tarix özü hər bir şeyi yerbəyer edir. Düzdür, xeyli vaxt gedir, xeyli əsəb gedir, xeyli sayda itkilər olur. Ancaq imperiyalar da, qan tökənlər də “1905-ci ildə” əsərindəki Eyvaz obrazının sözlərindən nəticə çıxarmalıdır. C.Cabbarlı sanki bugünkü hadisələri görürmüş kimi, böyük uzaqgörənliklə ermənilərin iç dünyasını – onların əsl düşmən xislətini, mənəviyyatsızlıqlarını, etibarsızlıqlarını, nankorluğunu elə erməni personajının – Eyvaz Əsriyanın dili ilə, elə özlərinə yaraşan şəkildə tənqid atəşinə tutur: “*Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən təxtü-tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınıza! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizə! Bu gün bir məni asmaqla siz özünüzü tarixin amansız səhifəsindən poza bilməyəcəksiniz. Mən əzdiyiniz milyonlardan biriyəm. Bu gün deyilsə, sabah o milyonlar torpaqdan baş qaldıracaq və sizin qanlı təxtü-tacınızı başınıza çevirəcəkdir. Mən buna öz varlığım kimi inanıram”.*

Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında erməni məsələsi

*Yazıq ermənilərin işlərindən biri də oğurluqdur,
yaxud başqalarını təqlid etməkdir...*

Üzeyir Hacıbəyli “Yeni iqbal” qəzetinin 1915-ci il 21 sentyabr tarixli nömrəsində “Filankəs” imzası ilə çap etdirdiyi “Ordan-burdan” sərlövhəli felyetonunda yazırdı:

“Yazıq ermənilər!

Genə yazıq ermənilər!

Bəs siz ki, bizdən ağıllı idiniz!

Məgər siz bilmirsinizmi ki, opera pis şeydir, musiqi ziyandır!

A yazıq ermənilər, nə üçün özünüzü bəlaya salıb “Arşın mal alan”ı, “Məşədi İbad”ı öz dilinizə çevirdiniz, a bədbəxtlər?!

Məgər sizin “tərəqqipərvər” və “millətpərəst” jurnalçılarınız yox idi ki, sizi bu “bəla”dan piş-əzvəxt xəbərdar edə idi!..

Ax yazıq ermənilər!

Genə yazıq ermənilər!

Hayıf, hayıf!

Əfsus, sədd əfsus!”

Üzeyir Hacıbəyli “Yazıq ermənilər!”, “Genə yazıq ermənilər!”, “A yazıq ermənilər”, “Ax yazıq ermənilər!” söyləməklə guya ermənilərin halına acıyır? Əsla. O, bu müraciətlərində həm də ermənilərin “Arşın mal alan”ı, “Məşədi İbad”ı erməni dilinə çevirmələrinə işarə etməklə operanı və operettanı müsəlman millətindən (azərbaycanlılardan) öyrəndiklərini söyləyir. Və ironiya ilə ermənilərə deyir: “Axı siz görmədinizmi ki, necə bu “opera” müsəlman millətinin evini yıxdı?”

Aya görmədinizmi ki, müsəlmanların “millətpərəst” jurnalçıları, operanın müsəlman millətinə vurduğu “zərərləri” bir-bir sadalayıb ağlaşma qurub, oxşayırlar, başlarını bulayırlar, ağızlarını açıb gözlərini yumurlar, gözlərini yumub ağızlarını açırlar”. Üzeyir Hacıbəyli operaya və operettaya mübtəla olan ermənilərə “yazıq ermənilər!” deyərək müraciət edərək operanın, operettanın müsəlmanlarda (azərbaycanlılarda) meydana çıxdığını, ermənilərin müsəlmanların operasına, operettasına mübtəla olduqlarını deyir: “*Hələ millətpərəst və millətin tərəqqisini “səmimi-qəlbədən” arzu edən jurnalçılar dursunlar kənardə; aya siz özünüz görmürsünüz mü, eşitmirsinizmi ki, Qafqaz müsəlmanları bu “opera” meydana çıxandan bəri necə xarab olubdurlar? Müsəlman nə idi, musiqi nə idi! Müsəlmanın sənəti gərək il uzunluq ağlamaq olaydı... ax-vay olaydı!..*” Bununla da Üzeyir Hacıbəyli ermənilərin boynuna bir həqiqəti qoyur ki, opera, musiqi Qafqaz müsəlmanları (azərbaycanlılar) arasında meydana çıxmış, ermənilər isə buna sonradan mübtəla

olmuşlar. Yenə də ironiya ilə yanaşaraq ermənilərə deyir ki, “Bəs siz ki, bizdən ağıllı idiniz!” Ancaq niyə operaya, operettaya, musiqiyə mübtəla oldunuz?

Üzeyir Hacıbəyli tacirlərimizin, bəylərimizin, qoçularımızın, hətta arvadlarımızın teatra getmələrini, “Əsli və Kərəm”ə, “Arşın mal alan”a, “O olmasın, bu olsun”a baxmalarını ironik bir dillə təqdir edir, ermənilərin müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan) bu işi əxz etdiklərini ustalıqla onların yadına salır. Bu cür tez-tez yadasalmalar ermənilərin yaddaşının öz xeyirlərinə işləməsinin qarşısını alır. Əks təqdirdə, ermənilər “Əsli və Kərəm”i, “O olmasın, bu olsun”u, “Məşədi İbad”ı, “Leyli və Məcnun”u öz adlarına çıxar, bu tamaşaları erməni tamaşası kimi təqdim etməkdən utanmazlar. Axı ermənilər başqalarına aid olanları, o cümlədən Azərbaycan xalqına aid olanları öz adlarına çıxır və utanmadan dünyaya yayırlar. Ermənilərin belə bir oğru xislətində olduqlarını yaxşı bilən Üzeyir Hacıbəyli ironiya yolu ilə onları qabaqlayır, imkan vermir ki, gələcəkdə opera və operetta davası eləsinlər. Ona görə də “Ordan-burdan” felyetonunda ironiya yolu ilə ermənilərin az qala halına acıyır, gələcəkdə onların Azərbaycanın opera və operettası barədə söyləyəcəkləri böhtanın qarşısını alır. Bu da Üzeyir Hacıbəyli üslubunun bu günümüzə, sabahımıza xidməti kimi yadda qalır. O yazır:

“Yazıq ermənilər!

Axı sizə kim qarğış etmişdi?

Kimin ahü-nəvası sizi tutdu?

Kim bəs sizə dua elədi ki, axırda siz də mübtəla oldunuz?

– Nəyə?

– Operaya, operettaya!

Yazıq ermənilər!

Genə yazıq ermənilər!

Axı siz görmədinizmi ki, necə bu “opera” müsəlman millətinin evini yıxdı?” Beləliklə, Üzeyir Hacıbəyli ermənilərin opera, operetta barədə, hətta Azərbaycan opera və operettalarını öz adlarına çıxmaq barədə edəcəkləri böhtanın qarşısını alır. Həm də başa salır ki, ermənilərin işi-gücü başqalarının yaratdıqlarını təqlid etməkdir.

Erməni-müsəlman davası...

Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 4 fevral tarixli 46-cı nömrəsinin 1-ci səhifəsində “Üzeyir bəy Hacıbəyli” imzası ilə “Erməni-müsəlman sülh məclisinə dair” məqaləsini dərc etdirmişdir. Çarizm Rusiyada 1905-ci il inqilabi hərəkatının geniş vüsət almasından təşvişə düşmüş, provokasiyaya əl atmış, Zaqafqaziyada millətlər arasında qırğın törətmişdir. Bu qırğının acı nəticələri Üzeyir Hacıbəylini hiddətləndirmiş və narahat etmişdir. O, “Erməni-müsəlman sülh məclisinə dair” felyetonunda yazırdı: “Tamam bir ildir ki, vətəni əzizimiz Qafqaz öz balalarının qanına bulanmaqdadır. Tamam bir ildir ki, minlərlə ciyərlər qırğınlar atəşindən od tutub yanmaqdadır. Bu bir ilin içində neçə min canlar tələf oldu. Neçə-neçə ailələr başsız, ata-analar oğulsuz, bacılar qardaşsız, qardaşlar

bacısız qaldılar. Evlər talan oldu, oda yaxıldı. Abad şəhər və köylərimiz xarabaya döndü. Yurd itdi, yuva dağıldı... Səbəbi də erməni-müsəlman davası oldu”. Üzeyir Hacıbəylinin bu fikirləri elə bil bu gün üçün yazılıbdır. Deməli, tarix dəfələrlə təkrar olunub, erməni-müsəlman davası çoxlarının (maraqlı və məqsədli dövlətlərin) maraq dairəsinə çevrilib, öz məqsədləri üçün bu münaqişədən faydalanıblar. Münaqişədə itirən tərəf hər iki tərəf olubdur. Odur ki, Üzeyir Hacıbəyli erməni-müsəlman münaqişəsinin bütün incəliklərinə yaxşı bələd olmuş, səbəblərini ayırd etməyi bacarmış, hər iki xalqın başına gələn bəlalərin kökündə nəyin dayandığının fərqi var bilmişdir. Əslində Üzeyir Hacıbəyli bir-birini yaxşı tanıyan, bir-birinin iç-çölünü yaxşı bilən hər iki millətin taleyinə acıyır və onları düşmən edənlərə etirazını bildirir. Onların bir-birinə yağı olmalarının səbəbini həm də xəbis nakəslərin əməlinə axtarır. Həmin xəbis nakəslərdən istifadə edənlər tarix boyu bu düşmənçiliyi daha da dərinləşdirmiş, erməni-müsəlman münasibətlərini misli görünməyən həddə çatdırmışlar. Bu mənada Üzeyir Hacıbəylinin “Erməni-müsəlman sülh məclisinə dair” felyetonundan bir məqam: *“Belə bir-birinin iç və çölünü biləcək dərəcədə yek-digərinə yaxın olan qonşular, bir-birinin ehtiyacatı həyatıyyəsini rəf etməkdə heç bir müzayiqədə bulunmayan, münasibəti-düstanə sayəsində ömürlərinin bir qədərini daim müzayiqə, müsahibə, mülatifə, mülabəsə və sairləri kimi səmimi dostluq və xeyirxahlığı izhar edən hüsni müamilədə*

keçirməkdə olan iki həmcivar tayfa öz içlərindəcə peyda olan ləin, bəğiz və xəbis nakəslərin hərəkəti-şeytanətkaranasınə uyub, xah-naxah bir-birinə yağı oldular”. Üzeyir Hacıbəyli elə məsələlərə toxunur ki, tarixboyu həmin məsələlər təkrar olunub, yenə də xəbis nakəslər öz istəklərinə nail olaraq erməniləri qızışdırıb salıblar ortalığa. Hər dəfə erməni-müsəlman münaqişəsi ermənilərin haqsız iddiaları ilə başlayıbdır. Hər dəfə ermənilər onları öyrədənlərin fitvasına gediblər. Hər dəfə ayılında görüblər ki, başqalarının əllərində alət və vasitə kimi istifadə olunurlar. Ancaq bununla belə, olan olur, tərəflər itki verir, insanlar əziyyət çəkirlər. Hisslər o qədər coşur ki, hətta bir-birinin kökünü kəsmək dərəcəsində qızışırlar. Axı bu qızışmalar zamanı yenə də ermənilər başqaları tərəfindən alət kimi istifadə olunur, başqaları tərəfindən öyrədilir, müsəlmanlara qarşı qərəzli və məkirli əməllərini həyata keçirirlər. Tarixboyu erməni-müsəlman münaqişəsində tökülən qanın səbəbkarı ermənilər olub. Onlar həmişə birinci başlayıb, ədalətsiz və haqsız məqsəddə bulunublar. Ancaq müsəlmanları münaqişəyə cəlb edən ermənilərin tökülən qanların günahkarı olduqları barədə hələ də az yazılıbdır. Yenə də 1905-ci ildə erməni-müsəlman münaqişəsində tökülən qan, hər iki tərəfin çəkdiyi əzab və əziyyətlə bağlı Üzeyir Hacıbəyli “Erməni-müsəlman sülh məclisinə dair” felyetonunda yazır: “Bəs deyil, bir-birini tələf və yox etməyə bel qurşadılar... Top və tufəng səsi asimanə bülənd oldu, iki dost bir-birinə atırdı, tığ və xəncər parıltısı

göz qamaşdırırdı. İki qonşu bir-birini doğrayırdı. Kəndlərdən, şəhərlərdən od və duman qalxır, hər yeri bir kuhi-atəşfişanə döndərirdi. İki həmcavər tayfa bir-birini atəş içində yandırır... Göz yaşı qana qatışdı, qan qursağa çıxdı... Belə bir misli görünməmiş müdhiş faciə bir ildir ki, davam etməkdədir və bundan sonra da davam etsə, bu iki tayfanın biri bilmərrə fəvt olub, yer üzündə bir adı qalacaq desəm, xəta etməyəm, zənn edirəm”. Üzeyir Hacıbəyli erməni-müsəlman münacişəsindəki tökülən qanların günahkarını insanları sevməyən, fasiq xarakterli adamlarda görürdü. Belələrinin ucbatından erməni-müsəlman münacişəsinin yarandığını qeyd edirdi. Erməni-müsəlman münacişəsinin qarşısını almaq üçün əlac axtarırdı. O yazırdı: “Lakin bəs bütün bu bir tayfanın bir takım ləin, insan-sevməz, fasiq və fasilələr ucundan badi-fənaya getməsi rəvamıdır? Bunu vicdanımız qəbul etməz və etməsin gərək və illa məsum və bigünah tökülən qanların günahı, yanmış ciyərlərin ahı bizi nahaq qoymaz. Buna bir əlac lazımdır”. Üzeyir Hacıbəyliyə görə, əlac belədir: “Əlac isə bu qital və qırğının müsəbbiblərini tapıb yox etməkdir. Bu müsəbbiblər də müxasimədə bulunan bu iki tayfanın hansı birində olduğu indi, hamıya məlumdur”.

Üzeyir Hacıbəyli erməni-müsəlman münacişəsində ermənilərin günahkar olduqlarını da açıq şəkildə demişdir: “*Və bunu da bilməlidir ki, sadələvh müsəlmanlar heç bir vaxtda və heç bir halda qonşuları ermənilərlə dava etmək fikrində deyildilər. Çünki belə*

bir nəgüvarə iş icrasına müsəlmanları vadar edəcək bir məqsəd yoxdur”. Üzeyir Hacıbəyli müsəlmanların ermənilərə qarşı heç bir məqsədi və pis məqsədi olmadığını deməklə erməni-müsəlman münacişəsinin ermənilər tərəfindən məqsədli həyata keçirildiyini açıq şəkildə bəyan etmişdir. O, müsəlmanlar barədə ironiya ilə belə demişdir: “Və bir də müsəlmanlar – sözün açığı – elə bir mənəvi nəşvü-hüma və tərəqqi dərəcəsinə çatmayıblar ki, bir məqsəd və yaxud bir fikir ilə ağılları məşğul ola”. Bundan başqa, o, müsəlmanların erməni-müsəlman münacişəsinə bəis olmadıqlarına əmin olduqlarını, ermənilərə qarşı qəlblərində pis bir fikir olmadığını da demişdir: “Min adam min söz desin – müsəlmanlar bu hadisəti-müəssəfənin başlanmasına bəis olmadıqlarından əmindirlər və ermənilər əleyhinə qəlblərində bir pis fikir pünhan deyildi”. Üzeyir Hacıbəyli erməni-müsəlman münacişəsində müsəlmanların sülhə hazır olduqları, ermənilərin isə sülh niyyətlərinin qeyri-qətilyi barədə belə demişdir: “Bununla belə, həməvaxt, sülhə talib idilər (yəni müsəlmanlar – B.X.), ermənilər dəxi nə mərtəbə sülhə nail olduqlarını bu məclisdə (erməni-müsəlman sülh məclisindən söhbət gedir – B.X.) izhar edərlər”.

Üzeyir Hacıbəylinin “İrşad qəzetinin 1906-cı il 26 mart tarixli 77-ci nömrəsinin 4-cü səhifəsində “Filan-kəs” imzası ilə çap etdirdiyi “Ordan-burdan” felyetonunda rüsvətخورluq, mədəniyyətsizlik ifşa olunur, xalqlar arasında dostluğa çağırış səslənir. Bununla yanaşı, Üzeyir Hacıbəyli iki böyük yaranın adını çə-

kir: biri mədəniyyətsizlik, ikincisi isə erməni-müsəlman davasıdır. O bu yaraların sağalması üçün vasitələrin lazım olduğunu da dilə gətirir. Rəfiqi Ə.Əşrəfə müraciət edərək deyir ki, bu iki böyük yara bizim hamımızı “nervinni” (əsəbi) edibdir. Elə bil bu gün üçün söylənilibdir. Doğrudan da, erməni-müsəlman davasında, ümumiyyətlə, bu davanın yaranmasında erməni əməli göz qabağındadır. “Ordan-burdan” felyetonunda yazılan bu məqamlar diqqəti özünə çəkən məqamlardır: “Bizim birinci böyük yaramız mədəniyyətsizlik idi. İkinci böyük yaramız da erməni-müsəlman davası oldu. Bəs bu yaraları görə-görə göz yumub kor və qulaq örtüb kar olmaq mümkündürmü, əcəba? Cənab Ə.Əşrəf! İltifat edin, sənət-filan hamısı bizim bu yaraların sağalmağına bağlıdır. Və sağalmaq üçün də vasitələr lazımdır. Vasitə tapmaq üçün dəxi deyib-danışmaq, arıyıb-axtarmaq lazımdır. Və illa, vasitə öz başına yerdən çıxmaz, bu əyyamda sehr-filan yoxdur... Doğrusu, cənab Ə.Əşrəf, bu iki böyük yara bizim hamımızı “nervinni” edibdir. Odur ki, yaralarımıza əl vurulanda açığımız tutur, elə deyilmə?” Doğrudan da, erməni-müsəlman davası elə bir yaradır ki, hər bir kəsi həm əsəbiləşdirir, həm də ağrıdır. Bu yara hər birimizin həyatında iz buraxıbdir. Tarixən də belə olub, indi də belədir.

Üzeyir Hacıbəyli “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” sərlövhəli məqaləsi ilə həmrəyliyə çağırır...

Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 9 mart tarixli 64-cü nömrəsinin 1-2-ci səhifəsində “Üzeyir bəy Hacıbəyli” imzası ilə çap etdirdiyi “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” sərlövhəli məqaləsində progressiv, demokratik, internasional görüşlərini təqdim etmişdir. O, qafqazlı balalarını səadətə, xoşbəxtliyə, məhəbbət və sevgiyə, həmrəyliyə və həmməsləkliyə çağırmışdır. O yazırdı: *“Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin düşməni varsa, hamımızın düşmənidir, dəfinə hamımız çalışmalıyıq. Birimizi bir təhlükə təhdid edirsə, hamımızı təhdid edir, nicatımız ittifaqdadır. Din, millət ayrılığı bizim ittifaqımıza sədd olmasın gərək. Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Həmrəylik, həmfikirlik, həmməsləklik, həmkarlıq bunlar hamısı bizim vəzifeyi-müqəddəsələrimizdən ədd olunsun gərək. Əks surətdə heç bir işimiz düz gətirməz, taleyimiz nifaq və ədavət üçün bizi bir-birimizə uğratmayıbdir. Biz bunu isbat etməliyik”*. Üzeyir Hacıbəylinin bu fikirləri elə bil bu gün üçün söylənilibdir. İndi də qafqazlıların nicatları ittifaqdadır, onların həmrəy, həmfikir, həmməslək, həmkar olmaları müqəddəs işləridir. Ancaq həmişə olduğu kimi, indi də Qafqazda qafqazlılar arasında nifaq və ədavət toxumu səpən erməni adlı bir millət var. Ermənilərin qərəzli, məkirli niyyətləri və fəaliyyətləri qafqazlılar arasındakı məhəbbəti pozur, bu xalqların xoşbəxt olmalarına maneçilik yaradır. Əgər ermənilər Qafqazda bu milli əda-

vəti qızıışdırmasaydı, əsassız iddialara düşməsəydi, xalqları üz-üzə qoymasaydı, onda görün ki, Qafqazda vəziyyət necə yaxşı olardı. Münaqişənin, qərəzin, əsassız iddiaların kökündə dayanan ermənilər özləri ilə Qafqaza böyük bir bəla gətiriblər. Bu bəlanın acı nəticələrini qafqazlılar hələ də yaşayırlar. Allah bu ermənilərə ağıl verməyibdir ki, heç olmasa, özlərinin rahatlığı naminə sakit yaşasınlar, başqa xalqlarla işləri olmasın, başqa xalqları ziddiyyətə çəkməsinlər. Ancaq təəssüflər olsun ki, erməni xisləti ermənilərin səmimi olmalarına, canlarının rahatlığına imkan vermir. Onları gözləyən bəlanın nə qədər acınacaqlı olacağını duymayan ermənilər, xüsusilə də onların başbilənləri Qafqazın qədrini və Qafqaz xalqlarının qədrini haradan bilər? Onlar Qafqaz xalqlarının ittifaqının yaranmasını haradan anlayar? Ermənilər haradan bilər ki, onlar Qafqazda bir barıt çəlləyi kimi həmişə təhlükə mənbəyidir. Ermənilərin bu xislətini çox yaxşı bilən Üzeyir Hacıbəyli keçmiş unutmağı, keçənə güzəşt etməyi, gələcəyin dərdinə qalmaq lazım bilirdi. O bunu da yaxşı bilirdi ki, ermənilər nə keçmişə güzəşt edir, nə də gələcəyin dərdinə qalır. Odur ki, Üzeyir Hacıbəyli Qafqaz balalarına müraciət etməklə, əslində erməniləri insafa, mürvətə, həmrəyliyə çağırırdı. O yazırdı: *“Bəs, himmət edəlim, qeyrət edəlim! Qafqaz balaları! Keçən keçdi. Keçənə güzəşt deyərlər, keçmiş unudaq, gələcəyin dərdinə qalmaq lazımdır. Görürsünüz ehtiyaclarımız, zərurətimiz hamısı birdir. Sənə nə lazım isə, mənə də o lazımdır. Mənə nə lazım*

isə, sənə də o lazımdır. Ehtiyaclarımız yetişibdir, rəf etmək lazım, rəf edilməsə nəyə məhkum olduğumuzu pişəz vaxt bilmirsiniz, düşünürmüsünüz.

Ehtiyacımızın rəfi də qafqazlılar, özümüzün himmət və qeyrətinə bağlıdır. Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin səadət və xoşbəxtliyi hamımızın səadət və xoşbəxtliyinə bağlıdır, xoşbəxtliyimizi, səadətimizi arzu ediriksə, əlimizdən gələni himmət və qeyrəti müzayiqə etməyə!” Görəsən bu cür düşünən erməni yazıçısı olmuşdurmu? Görəsən bu cür yanğı ilə qafqazlıların probleminə yanaşan erməni ziyalısı olmuşdurmu? Görəsən Qafqazın taleyini, xoşbəxtliyini, gələcəyini bu cür anlayan erməni başbilənləri varmı? Olsaydı, yəqin ki, Qafqaza xor baxanlar da olmazdı, Qafqazı müharibə, münaqişə yuvasına çevirənlər də olmazdı. Bu gün dünyada müxtəlif birliklər, cəmiyyətlər, qurumlar, təşkilatlar və s. vardır. Erməni xisləti imkan versəydi, Qafqaz regionunda qafqazlıları birləşdirən qurumlar, təşkilatlar, cəmiyyətlər yarana bilərdi. Və onlar da Qafqazı dünyanın bir parçası olaraq hər yerdə təmsil edərdi, regionun nüfuzunu artırardı, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi mühitin daha da inkişaf etməsinə nail olardılar. Doğrudan da, erməni xisləti Qafqazın inkişafına bir əngəl olubdur. Görün Üzeyir Hacıbəyli məsələyə necə dürüst mövqedən yanaşır: *“Biz Qafqaz balalarıyıq, bizim ümumi məktəblərimiz, mədrəsələrimiz, qəzetlərimiz olmalıdır. Ümumi ittifaqlar, ictimailər, məclislər qurub ehtiyaclarımızı, hər bir dərdimizi müzakirə edib, əlaclar aramalıyıq. Biz öz*

ruhani və cismani qüvvələrimizi bir yerə qatıb hanki bir yolda sərf etsək muradımıza nail olarıq.

Bundan belə bizim “lozunq” viridi zəbanımız bu olmalıdır ki, birimizin səadət və xoşbəxtliyi hamumuzun səadət və xoşbəxtliyinə bağlıdır. Bundan belə biz, qafqazlılar, bunu özümüzə rəhbər edib, buna müvafiq iş görməliyik”.

Ermənilərin yazıçıları, şairləri, ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri həmişə araqızışdıran yazıları, çıxışları və mövqeləri ilə Qafqazın qana çalxalanmasına nail olublar. Onların qərəzli münasibəti təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, həm də gürcülərdir. Ermənilər gürcülərlə də torpaq iddiasındadırlar. Erməni ziyalılarının, yazıçılarının, şairlərinin, ictimai-siyasi xadimlərinin məqalələri, çıxışları nəinki erməni-müsəlman münasibətini, həm də Qafqaz regionundakı münasibətləri qalamaq üçün kibrit rolunu oynayıbdır. Axı erməni xisləti heç zaman imkan verməyibdir ki, Qafqazdakı xalqlar arasında birlik yaransın. Ancaq bu birliyin tərəfdarlarından biri kimi Üzeyir Hacıbəyli “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” felyetonunda yazırdı: “Qəzetələrimiz naməlum və biməna mübahisələri, nəfəs qaldıran məqalələri, araqızışdıran mükəllimələri tərk edib ittifaq dair səmimiyyət qoxulu məqalələr yazsalar və ittifaq fikrini qüvvədən fələ gətirəcək təriq və vasitələri əvəmə bəyan və izaha başlasalar, az çəkməz ki, öz məqsədi – alilərinə nail olurlar”.

Üzeyir Hacıbəyli azərbaycanlıların (Üzeyir Hacıbəyli azərbaycanlıları müsəlmanlar adlandırır) hər bir

işdə ittifaqda ola bildiklərini deyir. Ancaq bir məsələdə qüsurlu olduğunu söyləyir. Bu da bir işi görmək istəyəndə başqalarının bu işə maneçilik etməsidir. O, “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 14 mart tarixli 67-ci nömrəsinin 2-ci səhifəsində “Ü.Hacıbəyli” imzası ilə çap etdirdiyi “Məruzələrimizdən biri” adlı məqaləsində yazır: “Birimiz bir iş tutmaq istədikdə digərimiz ona mane olub, cürətsizlərə mənsub bir əda ilə sən, yaxud biz bacarası iş deyil – deyə bu işdən sərf-nəzər etməyi dəxi tövsiyə edirik. Biz eşidirik ki, filan müsəlman filan böyük iş iqlam edibdir. Yaxud, filan işdən ötrü Amerika kimi bir yerə getmək istəyib. O saat biz (guya ilhamı – rəbbani ilə) o işlərdən bir şey çıxmayacağını qəti xəbər verib, “çünki” müsəlmanlardan belə-belə işlər baş verməz, bu ittifaqda ermənidən danış, biz müsəlman belə işləri bacarmırıq kimi cəbunlara məxsus bir naümidliyə bunu da əlavə edirik”. Deməli, Üzeyir Hacıbəyli bir erməni bir iş görəndə başqa bir erməni tərəfindən kömək aldığı, ittifaq yaratdığı nəzərdən qaçır. Yəni o, ermənilərin bir-birinə kömək etdiklərini, arxa, dayaq olduqlarını ittifaqda bulduqlarını da erməni xisləti kimi nəzərə çatdırır. Ancaq müsəlmanlar (azərbaycanlılar) bir-birinə kömək etməkdə, arxa və dayaq olmaqda cürətsiz, aciz olurlar. Doğrudan da, ermənilər həmişə bir-biri ilə ittifaqdadır. Ancaq müsəlmanlar (azərbaycanlılar) bir-biri ilə ittifaq etməyi bacarmırlar. Müsəlmanların bu xisləti onların irəli getməsinə həmişə maneçilik yaradır. Ermənilərin bir-biri ilə ittifaqda olmaları isə onları irəli aparır.

Bununla belə, ermənilər öz maraqları, məqsədləri naminə heç kəsə, o cümlədən qafqazlılara güzəştə getmirlər. Milli maraqları naminə özlərini üstün tutur, özlərini bəyənirlər.

Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 22 mart tarixli 74-cü nömrəsinin 4-cü səhifəsində “Filan-kəs” təxəllüsü ilə çap etdirdiyi “Ordan-burdan” felyetonunda yazır: *“Sülh!.. Bu bir-iki ilin ərzində çox davalar oldu, çox da sülhlər oldu. Rus yapon ilə dalaşdı, axırda sülh oldu, erməni müsəlman ilə savaştı. Qafqaz hökuməti də gürcülər ilə savaşıbdır. Amma sülh etmək istəmirlər ki, istəmirlər...”* Üzeyir Hacıbəyli yazır ki, “erməni müsəlman ilə savaştı”. Ancaq o, bu savaşın sonu barədə heç nə demir. Yəni sülh oldu, ya olmadı, yaxud da sülh olacaqmı və s. Bununla da Üzeyir Hacıbəyli ermənilərin müsəlmanlarla savaşının sonu görünmədiyinə işarə edir. O, erməni psixologiyasını yaxşı bildiyinə görə onların niyyətində sülh olmadığına işarə edir.

Ermənilərin havadarları səs-küy salır, aranı qatırlar...

Ermənilərin özləri də, onların havadarları da faktları təhrif etməyi sevirlər. Onlar təhrif olunmuş faktlarla başlarını dolandırır, həm də çoxlarının başını qatırlar. Tarixboyu belə olub, indi də belədir. Odur ki, Üzeyir Hacıbəyli 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “Ordan-burdan” felyetonunda bu məqamı diqqətindən yayındırmır. O yazır: “Amma müsəlmanların dürlü-dürlü “dostları” vardır. Ha! Uzaq “dost”,

yaxın “dost”, laübali “dost”... kefin istəyən “dost!” Kutayisin sabiq qubernatoru Staroselski həzrətləri də, görünür ki, müsəlmanların “dostu” imiş!. Qafqaza əlvida edib Rusiyaya gedəndən sonra cənab Staroselski “dostluq” vəzifəsini ifa etmə niyyətilə Peterburqda “ictimai və siyasi klub”da müsəlmanları tərif və tövsiyə başlayıbdır. Deyibdir ki: *“müsəlmanlar ermənilərin düşmənidir, özləri də vəhşidir, qanmazdırlar, hökumət də bunu bilir, onları sairələrin üstünə qısqırır”*. Lakin bunun səbəbini cənab Staroselski bəyan etmək istəməyibdir, çünki o surətdə sözlərinin şayani etibar olduğuna xələl yetərdi. Nə lazım?..” Üzeyir Hacıbəylinin bu felyetonunda bəzi fikirlərin açıqlamasına və onların cavablarına ehtiyac yaranır. Birincisi, müsəlmanların dürlü-dürlü “dostları”nın olması. Özü də uzaq “dost”, yaxın “dost”, kefin istəyən “dost”. Belə uzaq, yaxın, kefin istəyən “dostlar”ımız indi də var. Hətta felyetonda qeyd olunan Kutayisin sabiq qubernatoru Staroselski kimi də “dostlar”ımız indi də az deyil. Onlar da Staroselski kimi Rusiyaya, eləcə də başqa ölkələrə gedəndən sonra “dostluq” vəzifələrini yerinə yetirirlər. Başlayırlar müsəlmanlar (azərbaycanlılar) barədə mənfi rəylər yaratmağa. Necə ki “20 Yanvar”, “Xocalı” faciələrini istədikləri kimi yozurlar, heç bir şeyin səbəbini və nəticəsini düzgün izah etmirlər. Ümumiyyətlə, səbəbin mahiyyətinə varmırlar, nəticəni isə istədikləri kimi yozurlar. Məqsədli şəkildə müsəlmanları aşağılayır, onları vəhşi, qanmaz kimi təqdim edirlər. Bu gün özünü mütərəqqi hesab edən bir sıra

dövlətlərin siyasətində bu cür mövqe aparıcı rol oynayır. Bax həmin “dostluq” tarixən olub və indi də var. Belə bir “dostluq” barədə Üzeyir Hacıbəyli yaxşı deyir: “Lakin buna “dostluq” deməzlər, əli dinc durmayıb salba (selbə) atmaq deyərlər. Amma, hər “dostumuz” bizə bir salba atsa, bizdə baş-göz qalmaz...”

Erməni-müsəlman dostluğunun, mehribanlığının yaranmasına səy göstərən komissiyalar nə iş görür?

Üzeyir Hacıbəylinin “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 9 iyul tarixli 160-cı nömrəsinin 1-2-ci səhifələrində “Üzeyir” imzası ilə “Yenə erməni-müsəlman (sülh komissiyonu xüsusunda)” felyetonu çap olunmuşdur. Felyetonunda Üzeyir Hacıbəyli qeyd edir ki, o, “İrşad”ın keçən nömrələrində “Halımıza dair” və “Bir tədbir lazımdır, ya yox” sərlövhəli məqalələrində Qafqaz canişininin hüzurunda təşkil olunmuş erməni-müsəlman sülh komissiyonunun sülh yaratmağa layiq iş görmədiklərindən bəhs etmişdir. Komissiyon üzvlərinin tərəfkeşliyi, naşılığı, hümmətsizliyi ucbatından erməni-müsəlman arasında sülhün yaranmasına maneçilik göstərildiyi qeyd olunmuşdur. Komissiyonun üzvü Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin “İrşad” qəzetinin 158-ci nömrəsində çap etdirdiyi “Maddənin hal-hazırından” məktubundan bəhs olunur və qeyd olunur ki, ittihamlarımızın bir qismi də şahtaxtinskiyənin boynuna düşür. Odur ki, Üzeyir Hacıbəyli məsələnin dürüst müzakirəsinə keçir. Bu məsələdə öz mülahizələrini söyləyir. Mülahizələrindən biri belədir ki, Qafqaz canişininin hüzurunda millət vəkillərinin daimi bir məclis qurmaları, qafqazlıların arzularından biri olmalıdır.

Ona görə ki, millət vəkilləri vasitəsilə erməni-müsəlman məsələsinə müdaxilə etmək lazım və əhəmiyyətlidir. Üzeyir Hacıbəyli Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin insafsız hərəkətlərə etiraz etmək əvəzinə, Tiflisdə çap olunan “Qafqazski herold” qəzetində bəyannamə yazmasını məqbul saymamışdır. O (yəni Üzeyir Hacıbəyli) yazır: *“İndiyə qədər məzkur erməni-müsəlman komissiyonunun narəva işlər görməsi ucundan biz müsəlmanların haqqında olan zülm və zərərlərə cavabdeh kim olur? Həmin o narəva işləri görüb də sükut ixtiyar edən adam kimdir?”* Üzeyir Hacıbəyli müsəlmanlara edilən zülmün cavabdehinin olmadığını deyir. Eyni zamanda müsəlmanlara qarşı rəva olmayan işləri görənlərin sükut içində olmalarına narahat olur. Üzeyir Hacıbəyli şahtaxtinskiyəni vəzifələrini düzgün yerinə yetirməyə çağırır: *“Cənab Şahtaxtinski özləri yaxşı bilir ki, bizim millət erməni milləti kimi huşiyar deyildir. Milləti hümmətsizlikdə qınaqmadan əvvəl himmət göstərilməsinə möhtac olan bir əmrin nəfini camaata bildirməlidir. Bu da camaat işinə girişməyə qədəm qoymuş Şahtaxtinski kimilərin vəzifəsidir”.* O, millətin nicat yolunu tapa bilməməsindən, komissiyonun isə etibarını itirməsindən, qorxulu bir uçuşun yaranmasından bəhs edir. Müsəlmanların (azərbaycanlıların) taleyi barədə narahat olur. Və yazır: *“Bizim millət ayılıbdır, yəni öz təhlükəli halını düşünüb, lakin nicat yolunu tanımayıb və özü də çasmış qalıb, nicat ümidilə, iltirab ilə ora-bura baxır və bir qədər nicat işığı görünən yerə kəmal, etibar, etimad ilə hirsli-hirsli özünü atır; lakin görürsən ki, bədbaxlıq üz*

verib, nicat işığı gələn yer özü də qorxulu bir uçuruma dönübdür...” Erməni-müsəlman məsələsində tarixən, eləcə də indi dil qəhrəmanları çox olub. Boş vəd verənlər də az olmayıbdır. Belələri nə millət başçılarına, nə də millətə kömək etmək iqtidarında olmamışlar. Qeyd olunan bu məsələləri Üzeyir Hacıbəyli vətəndaş mövqeyi ilə və narahat olduğunu bildirməklə xüsusi olaraq işıqlandırmışdır. O yazır: *“Millət bir xovf və həras ilə geri çəkilib, etibar və etimadını hər şeydən kəsir. Hər halda cənab Şaxtaxtinskiyin bu bəyannaməsi (razoblaçeniyası) camaatımızdan ötrü son dərəcə əhəmiyyətli-dir; çünki, xalqımızın gözünü açır və bildirir ki, “hər millətpərəst”, “hər millət başçısı” adlanan yalançı pəhləvanlara etibar və etimad edib, məişətimizin yüngüllüyü üçün ittixaz olunan böyük-böyük əmrləri onlara tapşırmaq olmaz və bir də hər böyük əmrdə camaatın öz həqiqi başçısına yardım və müavinəti lazımdır, çünki bu həqiqi başçı, məhz, camaatın xeyri üçün çalışandır”*. Üzeyir Hacıbəyli o dövrdə mövcud olmuş erməni-müsəlman məsələsində sülh yaradacaq komissiyonu və yalançı dil qəhrəmanlarını tənqid edir. Hətta millətin xeyrinə ürəyində olanları deməyənləri, ürəyində olanları söyləməyənləri hədəfə götürür.

Müsəlman deputatları susurlar...

Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 11 iyul tarixli 162-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Filan-kəs” imzası ilə çap olunmuş “Ordan-burdan” felyeto-

nunda maraqlı məqamlara toxunur. Əvvəla onu qeyd edək ki, felyetonda müsəlman deputatlarının (vəkillərinin) Dövlət dumasında bacarıqsızlığı, acizliyi qorxaqlığı verilir. Onların öz üzərlərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmədikləri, özlərinə təsəlli verdikləri ifşa olunur. Millət vəkillərindən biri “Daşnaksütyun” partiyasının üzvü, Dövlət dumasının vəkili Ter-Petrosyan barədə müsəlman vəkilinin fikrini belə deyir: *“Adə! Mən bilsə idim ki, дума bağlanacaqdır, məgər qoyardım ki, Petrosyan (Ter-Petrosyan – B.X.) müsəlmanlar haqqında bir böhtan söyləsin? Sən nə fikir edirsən, əgər mən bilsə idim ki, дума buraxılacaqdır... Daha nə deyim, “hamı tayfadan məzlum biz müsəlmanıq” – deyib Tavriçeski dvoresə (Peterburqda Dövlət dumasının binası) bir qışqırıq salardım ki, gəl tamaşa elə! Amma nə qayırım ki, dumanın bu tezliklə bağlanacağını bilmirdim...”* Üzeyir Hacıbəyli ironiya ilə müsəlman deputatlarının, yəni Dövlət dumasının vəkillərinin utancaq adam olduqlarını deyir. Və deyir ki, bu utancaqlıqla bağlı olduğuna görə müsəlman vəkilləri Dövlət dumasında ürək sözlərini açmırlar. Bu qəbildən olan Dövlət dumasının vəkilləri ürək sözlərini deməmələrini təsəlliyyə çevirir, özlərinə təskinlik verirlər. Onlar “nə şiş yansın, nə də kabab” prinsipi ilə Dövlət dumasında fəaliyyət göstərirlər. Hətta ermənilər onlardan narazı qalmasın deyə, ermənilərdən Ter-Petrosyandan, filandan da danışmırlar. Onlara görə, müsəlmanlar narazı olursa olsun, tək ermənilər, daşnaklar narazı qalmasın. Üzeyir Hacıbəyli Dövlət dumasının birinin adı ilə deyir: “Bir də mən sizə bir

söz deyim, durub hökumətin ziddinə danışardın, hökumət inciyərdi, durub Petrosyanın – filanın ixtiralarına rədd cavab deyərdin, ermənilər (fitnəkar daşnaklar nəzərdə tutulur) səndən narazı olardı; doğrudur, danışmayanda da müsəlmanlar narazı olurlar, amma iş buradadır ki, qoy səndən tək müsəlman narazı olsun, nəinki hökumət və ya erməni tayfası! Onun da səbəbini siz özünüz bilirsiniz... Qərək insan gərək bu cürə politikaları əldən buraxmasın, yoxsa, axırda peşman olar. Vallah, budur sizə açıq-açıqına deyirəm ki, mən bu saat min-min şükürlər eləyirəm ki, nə yaxşı, durub dumada ağır sözlər danışmamışam!..” Üzeyir Hacıbəyli “Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq” şüarı ilə birliyə, qardaşlığa, həmrəyliyə çağırırsa da, bilirdi ki, ermənilər buna hazır deyil. Eyni zamanda ermənilər barədə Dövlət dumasında vəkillərin danışmamasını da tənqid edirdi.

Ermənilər kimdən istifadə etmirlər ki?..

Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almış Üzeyir Hacıbəyli yaxşı bilirdi ki, müsəlman uşaqlarının təhsil almaları asan olmamışdır. Əksər vaxtlar valideynləri bu işə maneçilik göstərmişdir. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində ibtidai milli məktəblərin yaranması işi çətinliklə başa gəlirdi. Ancaq ermənilər bu işdə yenə də rusalardan öz məqsədləri üçün istifadə edir, istəklərinə nail olurlar. Üzeyir Hacıbəylinin “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 18 oktyabr tarixli 245-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində “Üzeyir” imzası ilə çap olunmuş “Məktəb məsələsi və F.A.cənabları” felyetonunda məktəb məsələsindən də söhbət açır. Ən əsası isə o ya-

zır ki, “... ermənilərin nəinki, yalnız ibtidai milli məktəbləri, hətta üç kilisa (Eçmiədzin) da ali məktəbləri dəxi vardır”. Axı məqsədlərinə çatmaq üçün məktəb yaratmaq ermənilərə göydəndüşmə bir işdir. Onlar bundan nəinki faydalanır, hətta dairələrini də genişləndirirlər. Elə həmin məktəbdə uşaqlarını şovinst də yetişdirirlər. Onlar çalışırlar ki, o qədər sərbəst olsunlar ki, məqsədləri naminə rahat təbliğat işlərini apara bilsinlər. Bu cəhətin fərqinə Üzeyir Hacıbəyli vara bilmiş və “İrşad” qəzetinin 1907-ci il 8 may tarixli 84-cü nömrəsinin 3-4-cü səhifələrində “Filankəs” imzası ilə çap etdirdiyi “Ordan-burdan” felyetonunda Tıqranyan adlı erməninin dili ilə yazmışdır: “Allah o günə bir daş salaydı ki, bizi gətirib bu urusun əlinə verdilər. Əşi, işkol açır ki, camaat oxusun, gətirib içinə ya bir qaradovoy qoyur, ya da ki, bir rus mahrasası”. Göründüyü kimi, Üzeyir Hacıbəyli qeyd etmişdir ki, ermənilər məktəblərinin müstəqilliyini, rusdan asılı olmasını istəmişlər. Səbəbi isə belədir ki, onlar rusların müdaxiləsi olmadan öz işlərini, daha doğrusu, məqsədlərini məktəbdə həyata keçirmək istəyində olmuşlar. Erməni məktəblərində şovinst ruhlu tərbiyə tarixən olmuş, indi də davam edir.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “İki od arasında” romanı: erməni xisləti, erməni məkri

Erməni xislətinin şeytan toxumunu səpməsi...

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin yaradıcılığında, o cümlədən “İki od arasında” əsərində tarixilik güclü olmaqla yanaşı, konkret tarixi dövrlə bağlı da maraqlı məlumatlar var. Heç şübhəsiz ki, Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin buna nail olmasının səbəbləri olmuşdur. Həmin səbəblər sırasında onun tarixi mənbələri oxuması, bilməsi heç də az rol oynamamışdır. Odur ki, Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin tariximizə dərinədən bələdçiliyini onun yaradıcılığında hiss etməmək, duymamaq mümkün deyildir. Bu baxımdan “İki od arasında” romanında bir çox məsələlərlə yanaşı, erməni məsələsinə də yer verilir. Daha doğrusu, ermənilərlə bağlı bəzi məlumatları əldə etmək olur. Belə ki, təsvir olunan hadisələrin içərisində ermənilərlə əlaqəli hadisələr diqqəti cəlb etməyə bilmir. Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin “İki od arasında” əsərində Molla Pənah Vaqifi, Mirzə Əliməmmədi və Ohan keşişi nahara saxlayan Məmməd həsən ağanın evində yemək-

dən sonra bir neçə il əvvəl Londondan Qarabağa gəlmiş Yusif Əmin adlı bir ermənidən söhbət düşür. Molla Pənah Vaqif təəssüflə qeyd edir ki, Yusif Əmin adlı erməniyi görə bilmədi. Ona deyilənə görə Yusif Əmin adlı erməni dilavər bir adam imiş. Ancaq Mirzə Əliməmmədin söhbətə qarışmasından aydın olur ki, Yusif Əmin adlı erməni dilavər olsa da, bir illəti varmış, hər sözü tüğyan imiş. Ancaq xan onun cavanlığına güzəşt edərək günahlarını bağışlamışdır. Söhbət ondan gedir ki, Yusif Əmin adlı erməni şeytan toxumu səpərək müsəlmanların qırğını təşkil etmək istəmişdir. Bununla da Yusif Vəzir Çəmən-zəminli erməni xislətinin nədən ibarət olduğunu tarixi fakta çevirmişdir. Ohan keşişin erməni Yusif Əmin barədə dedikləri də bunu təsdiq edir: “Xan çox böyük bir nəcabət göstərdi, – dedi, – Yusif Əmin, bilirsiniz, həmədanlı idi, gedib Londonda oxumuşdu, sonra Fitilburgə (Peterburqa – B.X.) gəlir, mərdimazar əlinə keçir, öyrədib, yolundan edirlər. Deyirlər: get, erməniləri yığ, danış, de ki, müsəlmanları qırsınlar, qorxmasınlar. Biz köməyə gələcəyik. O da gəldi. Dağıstanda, Tiflisdə və buralarda bir az dolandı, erməni tacirlərindən pul yığmaq istədi. Üç kilsəyə getdi, bizim başsız patriarxdan xeyir-dua aldı... axırda gördü bir şey çıxmıyacaq, itilib getdi Hindistana...” Ohan keşişin dediklərindən də görünür ki, ermənilərə, o cümlədən Yusif Əmin adlı erməniyə həmişə nəcabət göstərsə də, onlar müsəlmanlara qarşı olmuş, qırğınlar törətmək üçün maliyyə dəstəyi axtarmış, öz pis əməllərini həyata keçir-

mək üçün kilsədən, patriarxdan xeyir-dua almışlar. İç üzləri açıldıqdan, niyyətləri baş tutmadıqdan sonra xarici ölkələrə çıxıb getmişlər, erməni Yusif Əmin kimi. Erməni Yusif Əmin onu öyrədənlərin niyyətini həyata keçirə bilmədikdən sonra Hindistana getmişdir. Bu hal bir Yusif Əmin adlı erməninin simasında ermənilərin xisləti kimi həmişə olub, indi də belədir.

Erməni xislətini açmaqda Mirzə Əliməmmədin Molla Pənah Vaqifə və Ohan keşişə dediklərindən bir məqamı xatırlamaq yerinə düşər. Mirzə Əliməmməd deyir: “Yusif Əminin buraya şeytanət toxumu salmağa gəldiyini bilirdik. İrakli xanın da yanına getmişdi, üz göstərməmişdi. Xan bu məsələni mənə həvalə etmişdi. Özü ilə görüşdüm. Dedim, cəmi Azərbaycan xanlıqlarında ermənilərin sayı on min ev ola-olmaya. Bu bir ovuc xalqdan padşahlıq çıxmaz. Özləri də alverçi və əkinçi tayfadır. Tərəkmə kimi at belində qılinc oynada bilməz... Yenə öz dediyini dedi. Deyirdi, mənim dalımda ingilis padşahı durub, toplarının zərbindən yer zəlzələ edir... Xülasə, yerindən oynatmışdılar...” Mirzə Əliməmmədin dediklərindən aydın olur ki, bütün dövrlərdə, eləcə də Molla Pənah Vaqifin eşikağası olduğu dövrdə, yəni Qarabağ xanlığı dövründə xarici ölkələrin öyrətdikləri Yusif Əmin kimi ermənilər padşahlıq qurmaq iddiasında olmuş, saylarının az olmasına baxmayaraq, öz niyyətlərini İrakli xandan da gizlətməmiş, şeytan toxumunu səpməkdən nə çəkinmiş, nə də utanmışlar. Elə hesab etmişlər ki, onları öyrədən havadarları arxalarında durub niyyət-

lərini həyata keçirməyə kömək edəcəklər. Ermənilərin bu cür düşünmələri bütün zamanlarda eyni olmuşdur, indi də belədir, görünür ki, gələcəkdə də belə olacaqdır. Onlar bəzi xarici ölkələrin maraq dairəsinin aləti kimi istifadə olunurlar. Mirzə Əliməmmədin dediyi kimi, özləri də alverçi, əkinçi tayfa olmaqla at belində qılinc oynatmağı bacarmırlar. Sadəcə olaraq bu bir ovuc xalq (ermənilər) tarix boyu, indi də kimlərsə əlində alət kimi istifadə olunurlar. Kimlərsə əlində alət kimi istifadə olunmaq erməni xislətinin bir göstəricisi kimi özünü göstərir.

Ermənilərdə yaltaqlıq, ikiüzlülük, kimlərsə yarınmaq xisləti...

Ermənilərdə yaltaqlıq, ikiüzlülük, kimlərsə yarınmaq xisləti də bir milli keyfiyyətdir. Bunu Ohan keşişin əsəbi bir halda Molla Pənah Vaqifə və Mirzə Əliməmmədə söylədikləri də təsdiq edir: “*Bu başsızlar (erməniləri nəzərdə tutur–B.X.) bunu başa düşməzlər ki, ingilis və ya rus padşahının xətrinə Nuh zamanından bir yerdə yaşadığımız gor qonşumuzla pislik edə bilmərik. O padşahların kefinə yetişib, bura gəlincə bizi burda qırıblar: qurunun oduna yaş da yanır...*” Ohan keşişin bu cür yarınmaqla söylədikləri, həm də əsəbi halda söylədikləri erməni xislətindəki ikiüzlülüynü nə demək olduğunu bir daha təsdiqləyir. Molla Pənah Vaqif, Mirzə Əliməmməd və Ohan keşiş arasında olan söhbətdə maraqlı məqamlardan biri də erməni xalqına rəhbərlik edənlərin iç üzünün açılmasıdır. Bu mənada “İki od arasında” romanında

yazılır: *“Ohan burunotusunu çəkib, bir az sakit olduqdan sonra erməni xalqına rəhbərlik etməyə qalxışanların tarixçəsini anlattı. Bu tarixçə çox qanlı və olduqca məntiqsiz bir şey idi. Hələ XVII əsrin sonlarında “Oriy” adlı birisi macərə və zənginlik arxasınca qoşaraq özünü Avropaya salmış, uzun illər İtaliyanı, Fransanı, Almanıyanı dolaşmış, cilddən-cildə girmişdi. XIV Luiyə xidmət edən kimi, Pfals qurfürstünə də yaxınlaşmışdı: çeviklik və yaltaqlığı ilə bir müddətdə Vyana sarayına yaramışdı, rəcəllərə erməni üsyanı vədə verib, Karlovits sülh müahidəsini Vyananın faydasına olaraq çevirmək üçün rəsmi bir vəzifə ilə İstanbulla belə getmişdi. Eyni zamanda Oriy Avropa ordularına sursat satıb, zəngin olmaq məqsədini də unutmamışdı. Macərə düşgününi Oriyə bu fəaliyyət az görünür. Bu dəfə o özünü Moskvaya birinci Petronun yanına verir. Böyük bir plan təqdim edir, qurfürstünə Şərqa gedib erməniləri qurtaracaq qoşununa yol istəyir. Buna razılıq göstərilməyir. Yenə erməni üsyanı vədə edilir; casusluq, bələdçilik kimi işlərə hazır olduğunu bildirir. Bu səfər ona Vartapet Minas adlı bir erməni ruhanisi də yoldaş çıxmışdı”.* Deməli, Oriy adlı bir erməninin macərə və zənginlik arxasınca İtaliyanı, Fransanı, Almanıyanı gəzməsi, cilddən-cildə girərək XIV Luiyə xidmət etməsi, yaltaqlığı ilə Vyana sarayına yarınməsi, Avropa ordularına sursat satması və s. işlərlə məşğul olması erməni xislətindən, erməninin casusluqla məşğul olmasından xəbər verir. Ermənilə-

rin bu xisləti həmişə olmuş və indi də davam etməkdədir. Onlar ixtiyar sahiblərindən rütbə, vəzifə almaq üçün dəridən, qabıqdan çıxır, istifadə olunur, böyük dövlətlərin maraqlarına xidmət edirlər. Yenə də Oriy adlı erməninin simasında bunu görməmək mümkün deyildir. “İki od arasında” romanında yazılır: “Petronun İran səfəri, Astrabad sahilində bir şəhər salmaq və Hindistana əl uzatmaq fikri vardı. Bu fikir onu çoxdan məşğul edir, lakin Osmanlı və İsveç dövlətləri ilə davam edən müharibə buna mane olurdu. Hər halda Oriy kimi Şərqi dillərinə vaqif olan bir adamdan istifadə etmək Petronun cahangirliyinə əlverişli idi. Oriy bu vəziyyətdən lazımınca faydalandı: əvvəla, özünə miralaylıq rütbəsi verilməsini rica etdi; sonra İrana bir rəsmi heyət göndərilməsinə müvəffəq oldu. Petro şah Hüseynə bir məktub göndərmiş, İranda yaşayan ermənilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını rica etdi. Bu, bəhanə idi. Əsl məsələ İrانی öyrənmək, onun maddi və mənəvi qüvvələrini bilmək, əsgərinin, qalalarının, yollarının vəziyyətinə bələd olmaq idi. Deməli, erməni xalqı bir sıra macərəçilərin vasitəsilə atəşə soxulmuş, ortalıqda böyük imperialistlər məqsədlərinə çatdırılmışlar”. Aydınca görünür ki, tarix boyu ermənilər böyük dövlətlər tərəfindən müxtəlif yerlərə göndərilmiş, hətta müxtəlif ərazilərdə məskunlaşdırılmış, yerli sakinlərə qarşı əngəllər yaratmışlar. Tarix boyu ermənilər yaşadıkları ölkələrə xəyanət etmiş, oradakı məlumatları daha böyük dövlətlərə, daha doğrusu, marağı olan daha böyük dövlətlərə çatdırmışlar. Bu casusluq və

xəyanət xisləti Oriy adlı erməninin simasında da, daha doğrusu, əməlində də həyata keçirilmişdir.

Erməni xislətində qonşu xalqlara xəyanət...

Qonşu xalqlarla düşmənçilik etmək, bu düşmənçiliyi həyata keçirmək üçün kilsə ilə, erməni ruhaniləri ilə əlaqə qurmaq xisləti də ermənilərə məxsus olan xüsusiyyətdir. Hətta onlar bu xislətlərinə görə nəticədə nə qədər əziyyət çəksələr də, xislətlərindən əl çəkməmiş və indi də əl çəkmirlər. Odur ki, yenə də Oriy adlı erməni ilə bağlı “İki od arasında” əsərində oxuyuruq: “Oriy heyəti Əjdər xan vasitəsilə İrana getdi, dönərkən Üçkilsəyə baş vurdu, erməni ruhanilərinə və mülklərinə dünyalarca vədə verib döndü. Petronu maraqlandıran məlumatlar alınmışdır, artıq İran səfərinə çıxmaq olardı. Petro bu səfəri yaptı və aldadılmış ermənilər də qonşuları ilə düşmənçilik edib, tamamilə çara bel bağladılar yerdə, Petro İranı və Qafqazı tərk edib çəkildi. Təbiidir ki, ermənilərin halı xarablaşdı, onlara qarşı böyük bir düşmənçilik vücuda gəldi...

Uzaqdakıların xatirəsi üçün qonşularla düşmənçilik etmək təcrübəsi erməni xalqına baha oturmuşdu. Bunu Ohan gözəlcə bilir və heç vaxt xatirindən çıxarmayırdı. Hər dəfə erməni məsələsi danışılanda onun hirsindən dodaqları əsirdi”.

Ermənilərin xəyanəti həmişə bağışlanıb. Onlar qonaq sifəti ilə gəldikləri ərazilərdə yerli sakinlərə qarşı yağdı olublar. Qonaq sifəti ilə Qarabağa gələn Yusif Əminin simasında bu məqamı da aydın şəkildə görürük. Belə ki, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Əliməmməd

və Ohan keşişin söhbətində Mirzə Əliməmməd deyir: “Bizim xan müdara ilə dolanmaq istəyir. Yusif Əminin bizə yağdı olduğunu bildirdik. Amma o, Qalaya gəldi, xan ilə görüşdü. Dedilər: xan onu öldürəcək. Amma... öldürmədi: Qonağa zaval yoxdur, – dedi. Özünə də bir at bağışladı...” Mirzə Əliməmmədin bu sözlərindən sonra Ohan keşiş yenə də erməniyə məxsus olan ikiüzlülüynü göstərərək deyir ki, onları (yəni erməniləri–B.X.) “duz-çörək tutsun!”

Ermənilərin gəlmə olmaları barədə...

Y.V.Çəmən zəminlinin “İki od arasında” əsərində xanla Molla Pənah Vaqif arasında olan bir söhbət də maraqlıdır. Belə ki, Molla Pənah Vaqif xana bu gün əlinə qəribə bir kitab düşdüyünü deyir. Onu da deyir ki, həmin kitabda bu ölkənin (yəni Azərbaycanın) tarixi ilə bağlı əhvalat və hadisələr yazılmışdır. Molla Pənah Vaqif həmin əhvalat və hadisələrin bəzilərini danışmağa başlayır. Qeyd edir ki, Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçməsindən min il qabaq Qarabağda zərdüştlər yaşamış, Turan elləri Dərbənddən, İskəndər səddindən keçərək buraları yağma etmişlər. Onu da xana nağıl etmişdir ki, “Şahnamə”də rəvayət olunan İran Turan davası Kür çayı ilə Araz çayı arasında baş vermişdir. Söhbətin bu məqamında Ağası bəy müdaxilə edərək deyir ki, Pənah xan Əfşar Fətəli xanın üstünə gedərkən o, yaralanıb Ərdəbildə yatır. Orada qoca bir şeyx onun yarasını sağaldır, həm də Ağası bəyə deyir ki, Aran böyük bir ölkə olmuş, mər-kəzi isə Gəncədə yerləşmişdir. Elə bu an İbrahim xan

Vaqifdən həmin vaxt ermənilərin harada olmasını soruşmuşdur. İbrahim xanın sorğusu belə olmuşdur:

“– *Bəs bu ermənilər harada imiş?*

Vaqif sakit səslə:

– *Ermənilər buralara çox sonralar gəlmişlər; bunlar Çingiz və Teymurləngin zülmündən qaçıb, bu dağlara sığınmışlar. Görmürsənmi, erməni yaşayan yerlərə “sığınaq” deyirlər... ermənilər başı bəlalı tayfa olublar”.*

İbrahim xanın Aran dövründə ermənilərin harada olmasını soruşması, Molla Pənah Vaqifin ermənilərin buralara sonralar gəlməsini deməsi istər-istəməz sual doğurur. İbrahim xan niyə ermənilərin harada olmasını (Aran dövründə) soruşur? Niyə Molla Pənah Vaqif bu suala cavab verir? Həm də ermənilərin buralara sonralar gəldiyini xanın nəzərinə çatdırır. Görünür ki, İbrahim xanın dövründə də buralarda, o cümlədən Qarabağda sığınacaq tapmış ermənilər rahat dayanmayıb, min bir oyundan çıxıblar. Doğrudan da Qarabağ xanlığı dövründə erməni mülükləri və keşişləri rus sarayı ilə əlaqələrini davam etdirmiş, Qarabağın hərbi əhəmiyyəti olan bütün sirlərini onlara çatdırmışlar. Hətta rus sarayının buraya olan diqqətini artırmaq üçün onlara vədlər vermiş, bu ərazilərin zənginliyindən danışmış, qızıl və gümüş mədənlərinin olduğunu söyləmişlər. Yenə də “İki od arasında” əsərindən bəzi məqamlar: “Xan qaynı Cümşüdü (Cümşüd ermənidir – B.X.) yanına çağırırdı. Cümşüd qorxu içində gəldi. Xan Ağası bəylə oturub, düşüncəyə dalmışdı. Cümşüd

salam verdi. Xan onun salamını almadı. Bir az ayaq üstə qaldıqdan sonra xan onu qəzəblə süzüb:– Otur! – dedi və həyəcanla danışmağa başladı:

– *Balam, sən erməni, mən müsəlman – heç məndən əziyyət görmüsən?*

Cümşüd itaətli bir halda:

– *Allah eləməsin, xan, – dedi, həmişə hörmət görmüşük!*

– *Bacın neçə ildir ki, mənim əyalımdır, məndən güldən ağır bir şey eşidib?*

– *Allah eləməsin!*

– *Atan məndən, ya rəhmətlik atamdan heç incimişdi?*

– *Allah rəhmət eləsin, nə rəhmətlik Pənah xandan, nə də səndən bir tikə də inciməyib.*

– *Yaxşı, bəs bu mülüklər məndən nə istəyir? Deyirlər ki, Dızaq məliyi İsa ruslara bel bağlayıb, alt-üst danışır. Bilmir ki, bir İsanı, on İsanı, yüz İsanı, – burada xanın səsi yüksəldi, – yox eləmək mənim əlimdə bir qurtum su içmək kimi bir şeydir!..*

Cümşüd yavaş səslə:

– *Əlbəttə ki, xan!.. – dedi. – Bilirsən ki, başı batmış dörd mülük mənim atamla da düşmənçilik edib. Qudurğanlıq edirlər.*

Xan yenə hiddətləndi:

– *Qudurğanın boynunu sındırırlar! – dedi”.*

Xan daha sonra davam edərək Cümşüdə deyir:

“ – *Biz dedik, müdarə ilə dolanaq, sən bacını aldım ki, aralıqda qohumluq da olsun. Daha üz də bir, dalda da ayrı cür olmaq demədik. Adam yorğanına*

görə ayaq uzadar, cəmi Qarabağ xanlığında 6 min ev-siniz, bir dəfə göz eləsəm, sizin toxumunuzu yer üzündən kəsərlər. Amma mən pislik eləmək istəmirəm. Deyərlər: “Papağın keçi dərisindən, xəbərin yoxdur gerisindən”. Adam gərək gerisini düşünsün. Petro padşah sizə nələr vəd eləmişdi, nə oldu? Köməyə gələ-rəm deyə, “dəliyə yel, əlinə bel” verdi, sizi müsəlman-ların canına salmaq istədi. O qonaq idi – gəldi, getdi, ortalıqda qırılan siz oldunuz. Bu yaddan çıxdı?” Xanın bu dedikləri təsdiq edir ki, ermənilər üzə bir, dalda ayrı cür hərəkət edir, başqa xalqlar, böyük dövlətlər tərəfindən öyrədilir və müsəlmanların canına salınır. Hiss olunur ki, ermənilər aranı o qədər qatırlar ki, xan buna dözməyib əsəbləşir və Ağası bəyə deyir:

“ – Bu saat Dızağa üç yüz atlı göndər o köpək oğlu İsanı (İsa ermənidir–B.X.) tutub assınlar, evini, mül-künü dağıtsınlar! Daşı daş üstə qoymasınlar! Mən onu Dızaq sığnağına yüzbaşı tikdim, daha başıma bəla de-mədim”.

“İki od arasında” əsərində ermənilərin dinc oturma-dıqları, gəlib-gedənin yolunu kəsdikləri, gəlmə bir xalq olduqları qeyd olunur. Bunları əsərdəki belə bir parçaya diqqət yetirməklə də müşahidə etmək müm-kündür:

“Xanın yenə üzü sərtləşməyə başladı.

– Axund, – dedi, – görürsən, ermənilər yenə tüğyan edib. Elə deyirsən, müdara ilə dolan. Bu da müdara! Ba-daralı Gapı Ballica yolunu kəsib, gəlib-gedənə sataşır.

Dığanın biri də qaçaqlıq eşqinə düşüb, üstümüzə ayaq alıb.

Vaqif düşüncəli:

– Bunlar hamısı məliklərin işidir, – dedi, – xalqı qızıdırıb, avara qoyurlar. Elə bilirlər ki, rus gəlib, bunları xan edəcək.

Xan Dızaq sığnağına atlı göndərdiyini söylədi. Vaqif heyifsilənən kimi oldu və dedi:

– Nə etməli, – ayrı əlac qalmayı. Bunlar dinc otursaydılar, elə vətənləri Loristanda qalardılar, daha qaçıb Qarabağa gəlməzdilər”.

Ermənilərin dini dəyərlərimizə qərəzli münasibəti...

Ermənilərin dini dəyərlərimizi hədəfə götürmələri, müsəlmanlara qərəzli münasibətləri, mənasız olaraq qaşınmayan yerdən qan çıxarmaları və s. xüsusiyyətləri də “İki od arasında” əsərində bədii detallarla açıqlanır. Belə ki, erməni qaçaq Gapı meşəlikdə Xan-məmmədə hücum edir, onu qorxudur. Xan bu hadisənin necə olduğunu, necə baş verdiyini, Xanməmmədin qorxusundan Allahı, peyğəmbəri dandığını bilir. Təbii ki, əsəbiləşir, Xanməmməddən hadisənin altdan-üstədən yox, düz tərəfini soruşur. Xanməmməd deyir:

“ – Düzünü deyim... Neyləyim... İş insan başına gələr... Xan sağ olsun, Ballica çayından keçib gəlirdim. Bir də meşəlikdən bir səs eşidib bərk qorxdum. Durdum. Görəm qaçaq Gapı. Dedi: “A köpək oğlu müsəlman, deyinən Məhəmməd peyğəmbər yalançı idi, İsa doğrucu”. Xan sağ olsun, baxdım gördüm, deməsəm, bu məni vuracaq... Yer də pis yer

idi, o meşədə, mən düz yerdə... Can da şirin şeydir... Əlacım kəsildi, dedim. Dedi: “Deyinən Allah da bir şey deyil, asdos (ermənicə Allah deməkdir – B.X.) yaxşıdır”. İstədim bir nəfəs alıb fikirləşim, gördüm köpək oğlunun erməni mənə vuracaq, balalarım yetim qalacaq...

Xan qəzəbləndi:

– Demək, aftafa görməmiş bir diğadan qorxub, Allahu da dandın?

Xanməmməd bir az cəsarətlə:

– Ay xan, – dedi, – vallah, yer çox pis yer idi, sən olsaydın, elə Gapının özünə də “Allah” deyərdin!

Xan şaqıltı ilə gülməyə başladı. Vaqifin də barmağını kəsəydin özündən xəbəri olmazdı”.

Ermənilər milli və dini zəmində böyük dövlətlər tərəfindən alət kimi istifadə olunub...

“İki od arasında” əsərində böyük dövlətlərin, xüsusi marağı olan dövlətlərin ermənilərlə əlaqəyə girməsi məsələsi diqqətdən yayınmamışdır. Rus-Osmanlı müharibəsi Kiçik Qaynarça müqaviləsi ilə nəticələndikdən sonra Rusiyanın Krımı ələ keçirməsi, Qara dəniz sahillərinə çıxması, ancaq hələ də Yekaterinanın Şərqi proqramını bitirməməsi və buna görə də Qafqaz səfərinə hazırlığın başlanması, Şərqi işlərinin Qriqori Aleksandroviç Potyomkinə tapşırılması, o da Qafqaz xəttinə əmisi oğlu general poruçik P.Potyomkini təyin etməsi, P.Potyomkinin erməni və gürcülərlə əlaqəyə girməsini bir vəzifə kimi öhdəsinə götürməsi mətləbləri açıqlanır.

Ermənilərin bu vəziyyətdən istifadə edərək mülklərinin və keşişlərinin əlaltından apardıqları işləri dəstəkləyir, aranı qatmaqla məşğul olurdular. Bu barədə əsərdə oxuyuruq: “Məliklər İran padşahları tərəfindən erməni sığınacaqlarına təyin olunmuş yüzbaşılar idi. Bu yüzbaşılar İranda tez-tez baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək mülklük rütbəsinə irsi bir ünvan kimi baxmağa və kəndini bir rəiyyət kimi istismar etməyə alışmışdılar. Odur ki, bir məliyi çıxarıb, yerinə bir ayrısını qoymaq, köhnə məliyi çörəkdən saldığı üçün, qılı-qal qoparıb, milli məsələ meydana çıxır, müsəlman-erməni düşmənçiliyi körüklənməyə başlayırdı. Çar imperializminin Şərqi siyasəti də bu haldan bol-bol istifadə edir, mülklər və keşişlər vasitəsilə əməkçi erməni xalqını əlində vasitə edirdi. I Pyotrın Qafqaza gəlib gətməsi Oriy və Vartapet Minasın vasitəsilə erməni xalqına böyük ümidlər verib, müsəlmanların üstünə qaldırması və nəticədə ermənilərin boş-boşuna qırılması bəzi ermənilərə məsələyə ehtiyatla yanaşmaq duyğusu vermişdi”. Doğrudan da Yusif Vəzir Çəmən-zəminli məsələnin şərhini çox dəqiq vermişdir. Həmişə erməni xalqına böyük ümidlər veriblər, onları müsəlmanların üstünə qaldırıblar. Ancaq ermənilər dəfələrlə olan bu hadisələrdən ibrət dərsi götürməyiblər. Ermənilərdən həm milli, həm dini zəmində bir alət kimi istifadə olunubdur.

Ermənilərin “xristianlıq mərhəməti”ndən istifadə etmələri...

Yusif Vəzir Çəmənəminli əsərində bəzi ermənilərin, xüsusilə Ohan keşişin çarların “xristianlıq mərhəmətinə” inanmamasından da bəhs edir. Bu da Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nə qədər həqiqət tərəfdarı olduğunu, ağı qaradan seçmək bacarığını, məsələləri düzgün anladığını, hadisələrə düzgün qiymət verdiyini təsdiq edir. O qeyd edir ki, Ohan keşiş erməni sığnaqlarını gəzir, nəsihətlər edir və erməni xalqını məliklərin fitnəsindən saqındırırdı. Hətta bu barədə Molla Pənah Vaqifin yanına məsləhətə gəldiyini də oxucuya çatdırır. Odur ki, əsərdəki Ohan keşişin ciddi və bir az da həyəcanlı səslə Molla Pənah Vaqifə söylədiklərini, onların arasındakı söhbəti xatırlamaq yerinə düşür:

“– Axund, – dedi, – sənin yanına məsləhətə gəldim, yenə bizim bu məliklər sarsaq bir iş başlayıb, Allah axırını xeyr eləsin...”

Vaqif maraqla parlayan gözlərini Ohana dikib, diqqətlə dinləməyə başladı.

Ohan sözünə davam edirdi:

– *Urus padşahına bir ərizə yazıblar ki, xan bizi belə eləyir, elə eləyir. Qol çəkib göndəriblər.*

Vaqif acılıq ifadə edən bir səsle:

– *Urusdan nə istəyirlər? – deyə soruşdu.*

– *Nə istəyəcəklər, istəyirlər ki, urus bura gəlib, bir erməni padşahlığını qursun. Mən, axund, bir şeydən qorxuram: urus yenə öyrədəcək ki, müsəlmanları qırın, gəlirəm...*

– *Ohan susdu, həyəcanından danışa bilmirdi.*

– *Axırda bu yazıq camaat qırılacaq. Vartapet Minasın qəbri odnan dolsun!”*

Molla Pənah Vaqifin tədbirli, uzaqgörən, sədaqətli diplomat olduğunu təsdiq edən faktlardan biri də onun Ohan keşişə verdiyi məsləhətdir:

“ – *Məsələni xana açmaq lazımdır! – dedi. – Camaat qırılınca qoy beş məlik, beş də tüğyan etmiş keşiş ölsün. Bu məsləhətdir! – Dedi və Ohanı qətiyyətlə süzdü.*

Həmən durub, xanın yanına getdilər. Xan məsələni bilib, çox hiddətləndi. Sığnaqlara qoşun göndərib, asıb-kəsmək əmri vermək istədi. Vaqif özünəməxsus qılıqla xanı sakit etdi. Ohandan məsələni təfsilatı ilə öyrənib, onu buraxdılar, sonra otaqda baş-başa verib məsləhətləşməyə başladılar”. Məsləhətləşmədən sonra yenə də Molla Pənah Vaqifin uzaqgörənliyi, məsuliyyəti, diplomat qabiliyyəti aydın şəkildə görünür. O, xana inandırıcı bir səsle deyir:

“ – *Erməniləri qırsaq, urusun əlinə bəhanə düşər, gəlib səni taxtdan salar, buraları da ermənilərə verər. Məsləhətlə iş görmək lazımdır. Onlar yazır, biz də yazaq, nə ki var bildirək. Görsün ki, haqq da, zor da bizim tərəfdədir. Urusun məqsədi İranın qabağına bir qüvvət çıxarmaqdır. Səni də Fətəli xan kimi ələ almaq istər... Urus bilmir ki, bir ovuc ermənidən kar çıxmaz? Erməni məliklərini və keşişlərini birə kimi canımıza salıb, bizi zara gətirir ki, öz tərəfinə çəksin... Mənim məsləhətim belədir: bir yaxşı kağız yazım, sənin xan*

övladı olub, iyirmi ildən bəri Qarabağ torpağında hökm sürdüyünü, nüfuzunu, gücünü bildirim, özü də... – Vaqif bir az duruxdu, sonra davam etdi: – Urus hi-mayəsinə girməyə və bac da verməyə amadə olduğunu deyim. Bu kağız sabah hazır olar. Musa Soltana verə-rik aparıb, urus yaranalına verər, dil-cavabı nə la-zımsa deyib qayıdar. Vəssalam. Musa Soltan Vüqarlı və qılıqlı bir adamdır, bu işi bacarar. Urusu erməni fitnəsindən uzaqlaşdırıb, işimizi görərik.

Xan Vaqifin təklifinə razı oldu.

– Otur yaz! – dedi və Musa Soltanın da namizəd-liyini qəbul etdi.

Vaqif xanın tamamilə sakit olduğunu görüb:

– Xan, – dedi – erməni sarsaqlarına da bir balaca qulaqburması lazımdır– məlik Abonu tutdur, zindana saldır. İşlərbaşı odur. Ayrı tənbeh lazım deyil!

Vaqif saraydakı rəsmi otağına çəkilib, Yekaterinaya məktub yazmağa başladı. Bu o məktub idi ki, Peterburq sarayının Qarabağa qarşı tərtib etdiyi planı tamamilə dəyişdi. Ermənilərin 1783-cü ilin mart ayında Peterburqa çatmış ərizəsinin üstünə knyaz Potyomkin-Tavriçeski: “İbrahim xanı taxtdan salıb, Qarabağda erməni əyaləti düzəltməli”, – deyər yazmışdı. Vaqif yazan məktub eyni ilin aprel ayında Peterburqa yetişib, Potyomkini əvvəlki qərarından daşındırdı: “İbrahim xanın bizə qarşı bəs-lədiyi sədaqət rus çariçası üçün ən gözəl bir bacdır”, – deyər Qarabağ hökmdarına sifariş elədi”. Göründüyü kimi, Molla Pənah Vaqifin məktubu rus çariçasının xana olan münasibətini dəyişir və Potyomkini İbrahim xanı

taxtdan salmaq, Qarabağda erməni əyaləti düzəltmək qərarından daşındırır.

Erməni keşişinin əməlləri...

“İki od arasında” əsərində Rusiya ermənilərinin baş keşişinin də iç üzünü açılır. Onun da nəyin bahasına olursa, bir ovuc erməninini müsəlmanların üstünə qal-dırmaq istəyində olması yenə də erməni xislətindən xəbər verir. Bu barədə Şirvan xanı Mustafa xan Qa-rabağ vəkili Mirzə Əliməmmədə deyir: “*Məsələ bizim zənn elədiyimiz kimi çıxmadı: burada açıqdan-açığa nəsərə və müsəlmanlıq düşmənçiliyi görünür. Qızı-layaq (Zubovun bir ayağı protez olduğu üçün ona camaat arasında “Qızılayaq” deyilirmiş – B.X.) Dər-bənddən çıxandan sonra erməni mahrçası Yusif ora gəlib çıxır. Bilirsən, bu bütünlükdə Rusiya ermənilərinin baş keşişidir. Uruslar bura ermənilərini əldə saxla-maq üçün ona çox hörmət edirlər. Mahrçası Yusif baş-layır Dərbənddəki bir ovuc erməninini müsəlmanların üstünə qalxırmağa. Ortaya yenə biabırçılıq düşür. Müsəlmanlar yaranal Savelyevə şikayətə gedir, Dərbənd naibi Xıdır bəy naiblikdən çıxmaq istəyir. Qızılayaq görür ki, müsəlmanlar tüğyan edəcək, urus qoşununun işi xarab olacaq, Yusifi yanına çağırır, məzəmmət eləyir, Xıdır bəyə də tapşırır ki, naibliyində otursun... Görürsən, hələ məscid tikilmədən kor hasa-sını dayayıb!” Yusif Vəzir Çəmənəzəminli ermənilərin məsələlərə münasibətini elə dəqiqliklə verir ki, bütün zamanlarda özünü göstərən erməni xislətini anlama-maq olmur. Həm də Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin er-*

mənilləri yaxından tanıması, onların əməllərinə bələd olması, nə işlə məşğul olmaları və s. barədə nə qədər məlumatlı olduğunu qəbul etməmək mümkün deyildir.

Ermənilər hər bir şeydən öz mənfəətləri üçün istifadə edirlər...

Ermənilər hər bir işdən öz mənfəətləri üçün istifadə etməyi bacarır, hər bir işdə öz xeyirlərini axtarırlar. Bu hal erməni xisləti kimi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin diqqətindən yayınmır. O, “Xarici siyasətimiz” məqaləsində yazır: “Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir çocuğa güllə atdığını qəzetədə oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: “Bu cinayət ilə erməni çocuklarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları Osmanlıda qırırlar”. İştə əfkari-ümumiyyə cəlbə üçün qəribə hərəkət. Lakin bu adətdən kənar bir işdir. Amma bununla da istifadə edirlər”. Bəli, ermənilər istifadə edirlər. Hətta səslərini elə çıxarırlar ki, az qala hər kəsin onlara yazığı gəlir. Lazım gələndə bağırır, lazım gələndə yazır, lazım gələndə isə səs-küy salırlar. Y.V.Çəmənəminli “Xarici siyasətimiz” məqaləsində yazır: “Hankı millət yaşamaq istərsə, öz dərđini söyləməlidir, səsini çıxarmalıdır. Səsini çıxarmağı bilməyən və bağırmaq bacarmayan millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzetələr və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırmağı ilə məşhur ermənidir. Bu millət dərđini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Rusiyada bir qəzetə yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın. Bundan başqa, özlərinəməxsus bir çox qəzetə və məcmuələri var. Müharibə əsnasında Moskvada rus dilində “Armyanski vestnik” məcmuəsi verilirdi. Bu məcmuə

başdan-başa erməniliyi təqdir və tərvic etməklə məşğul idi. Məcmuənin fikri ermənini ən mədəni bir millət şəklində Avropaya tanımaq idi. Odessada dəxi eyni fikirdə bir qəzetə çıxırdı. Bu gün İstanbulda fransızca qəzetələri var. Tələblərini Avropanın qulağına söyləməkdən çəkinmirlər”. Aydın olur ki, ermənilər dövri mətbuatın imkanlarından məharətlə istifadə edir, qəzetlər çap etdirir, müxtəlif dillərdə nəşr olunan qəzetlər vasitəsilə hay-həşir salmaq yolu ilə gündəmdə olur, çoxlu sayda kitablar çap etdirirlər. Ermənilərin bu missiyası indi də davam edir. Onların xislətindəki bu məsələlər barədə Y.V.Çəmənəminli “Xarici siyasətimiz” məqaləsində yazır: “*Bir çox məhkum millətlərlə yavuvdan tanış oldum. Çalışmalarını gördüm. Onlarda da eyni hal – əfkari-ümumiyyəni cəlb etməyə böyük əhəmiyyət verirlər. Öz tarixlərini, ədəbiyyatlarını, başqa mədəni məhsullarını Avropanın gözünə soxmağa çalışırlar. Bu gün Paris konfransının nəzərini cəlb etmək üçün hədsiz-hesabsız kitablar çap olunur, qəzetlər nəşr olunur; hər kəs dərđini, tələbini uca səslə bildirir. Eşitdiyimə görə, ermənilər bu il milli məsələlərinə dair doqquz yüz əsər təb etdirmişlər*”. Y.V.Çəmənəminli daha sonra yunanların Bəyoğlunda, Qalatada küçələri zibilli saxlamalarının səbəbini açıqlayır. Qeyd edir ki, yunanlar bununla da avropalılara türkün “idarəsizliyini” göstərmək istəyirlər. O davam edərək yazır: “Bir neçə erməni uşağı cırıq-cındır libasda şəhəri dolanmışlar. Məqsəd erməni qaçqınlarının halını bəyan etmək imiş...” Ancaq özgələrinin, o cümlədən ermənilərin məqsədli şəkildə gördükləri işlərin müqabilində müsəlman aləmində çox az çalışırlar. Nəticədə dərđlərimiz, problem-

lərimiz dünyaya az bəyan olur. Y.V.Çəmənəmli “Xarici siyasətimiz” məqaləsində qeyd edir: “*Bizim müsəlman aləmində əfkari-ümumiyyənin rəğbətini qazanmaq üçün az çalışırlar. Onun üçün də dərdlərimiz kimsəyə bəlli olmur və bizlə maraqlanan az olur. Son səyahətim zamanında bir çox Avropa siyasiyunu ilə görüşdükdə, təəssüf ki, əcib hallar gördüm. Bizim Azərbaycanın nerədə olduğunu çoxları bilmirmişlər. Siyasi adamlar məmləkətimizdən xəbərsiz olduqda, yaqin adi adamların heç də xəbəri yoxdur. Böylə olduqda biz ermənilərdən də çox çalışmalıyıq ki, özümüzü tanıdaq. Bu yolda birinci addımları səfirlərlə konsullarımız atmalıdırlar. Gürcü konsulxanalarında bir mətbuat şöbəsi var. Bunun vasitəsilə məhəlli qəzetlərə Gürcüstiina dair məlumat verilir. Biz də eynini düzəltməliyik. Tariximizi, məmləkətdə sayımızı və iqtisadi qüvvəmizi aləmə bildirməliyik*”. Qəzet və kitab çapı vacib olsa da, müsəlmanların bu işə biganəliyi olmuşdur.

Ermənilər millətin (yəni özlərinin) işini unutmur, bu yolda pul qoymağa, var-dövlət xərcləməyə özlərini hazır bilirlər. Bu hazırlıq onlara imkan yaradır ki, haqsız, ədalətsiz və məkirli işlərini də həyata keçirə bilsinlər. Tarix boyu belə olub, indi də belədir.

MÜNDƏRİCAT

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında

erməni məsələsi	3
<i>Ermənilərin yüzbaşısı Ohanın qorxaqlığı və ikiüzlüliyi...</i>	3
<i>Ermənilərin əlindən dincəlmək olmur...</i>	10
<i>Ohan yüzbaşı böhtan atır...</i>	13
<i>Hacı Qara düz deyirmiş...</i>	17
<i>Mirzə Fətəli Axundzadə bunu elə-belə deməzdi...</i>	21

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında erməni

məsələsi	23
<i>Erməni ilə müsəlmanın nə alveri?..</i>	23
<i>“Usta Zeynal”dakı Muğdusi Akop adlı erməni...</i>	30
<i>Usta Zeynalın qəribəlikləri...</i>	31
<i>Usta Zeynal kimdir, kimə və nəyə inanır?</i>	35
<i>Muğdusi Akop kimdir, kimə və nəyə inanır?</i>	38
<i>Ermənilər Nəcəfqulu kimi igidi, Şirzadı, Misirxanı öldürüblər...</i>	39
<i>... Bunlar ermənidirlər...</i>	41
<i>Ermənilər bizdən nə istəyirlər?</i>	42
<i>Müsəlman qadınının ürəyi...</i>	44
<i>Erməninin qanının arasına kamaça girir...</i>	45

Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona”

romanı: gizli anlar, qaranlıq məqamlar	49
<i>Erməni qızının şıltaqlığı...</i>	49
<i>Qəzet və kitab çapında müsəlmanların məqsədi nədir?.. Bəs ermənilərin məqsədi nədir?..</i>	51
<i>Erməni missiyasında müsəlmanlar əsas hədəfdir.....</i>	54
<i>Xristian İvan da türkcə danışır...</i>	59
<i>Din adamlarından – mollalardan narazılıq...</i>	61

<i>Bahadırla Sona arasında “ruhani məhəbbət”...</i>	63
<i>Bahadırın və Sonanın fəlsəfəsi millətin, camaatın fəlsəfəsinə ziddir...</i>	71
<i>“Ruhani məhəbbət”in, ideal məhəbbətin sonu...</i>	73
Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında erməni məsələsi ...	75
<i>“1905-ci ildə” pyesində şəxs adları nə deyir?..</i>	75
<i>Türklər və ermənilər bir yerdə çalıb-oyunayırlar...</i>	80
<i>Milli ədavəti qızıqsdıranlar və alət kimi istifadə olunan ermənilər...</i>	84
<i>Ağamyan erməni kapitalistidir, mədən sahibidir, “Böyük Ermənistan” planının iştirakçısıdır...</i>	87
<i>Qubernator vəd verir, nümayişə səsləyir, aranı qızıqdırır...</i>	89
<i>Erməniləri müsəlmanlara, türklərə, azərbaycanlılara qarşı qaldırmaq üçün erməni Muradın oğlunu öldürürlər...</i>	94
<i>Sən hər şeydən əvvəl ermənisən...</i>	96
<i>Ermənilər öz millətlərinin yolunda pullarından keçirlər, erməni qızları isə türk oğlanlarını sevirlər...</i>	98
<i>Sınıf vuruşunu millət vuruşuna çevirənlər...</i>	102
Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında erməni məsələsi	106
<i>Yazıq ermənilərin işlərindən biri də oğurluqdur, yaxud başqalarını təqlid etməkdir...</i>	106
<i>Erməni-müsəlman davası...</i>	109
<i>Üzeyir Hacıbəyli “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq” sərəlvhəli məqaləsi ilə həmrəyliyə çağırır...</i>	115
<i>Ermənilərin havadarları səs-küy salır, aranı qatırlar...</i>	120
<i>Erməni-müsəlman dostluğunun, mehribanlığının yaranmasına səy göstərən komissiyalar nə iş görür? .....</i>	122
<i>Müsəlman deputatları susurlar...</i>	125
<i>Ermənilər kimdən istifadə etməzlər ki?..</i>	126

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” romanı: erməni xisləti, erməni məkri	128
<i>Erməni xislətinin şeytan toxumunu səpməsi...</i>	128
<i>Ermənilərdə yaltaqlıq, ikiüzlülük, kimlərəə yarımaq xisləti...</i>	131
<i>Erməni xislətində qonşu xalqlara xəyanət...</i>	134
<i>Ermənilərin gəlmə olmaları barədə...</i>	135
<i>Ermənilərin dini dəyərlərimizə qərəzli münasibəti...</i>	139
<i>Ermənilər milli və dini zəmində böyük dövlətlər tərəfindən alət kimi istifadə olunub...</i>	140
<i>Ermənilərin “xristianlıq mərhəməti”ndən istifadə etmələri...</i>	142
<i>Erməni keşişinin əməlləri...</i>	145
<i>Ermənilər hər bir şeydən öz mənfəətləri üçün istifadə edirlər...</i>	146

BULUDXAN XƏLİLOV

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
ERMƏNİ XİSLƏTİ**

Çapa imzalanmışdır: 02.04.2018

Kağız formatı: 84x108 1/32

Həcmi: 9,5 çap vərəqi

Sifariş: 170

Sayı: 300

«Adiloğlu Çap Evi»nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Ünvan. Bakı şəh., Ə.Salamzadə 9c